

Endeutament i detraccions a la Castella de l'antic règim (anàlisi de quaranta-nou viles burgaleses)

per C. Camarero Bullón

En estudiar, en una ocasió anterior i sobre les dades contingudes en la documentació local del cadastre d'Ensenada, el model d'economia agrària de Gumiel de Hizán —vila burgalesa de la comarca de La Ribera— ens trobarem amb un altíssim nivell d'endeutament dels pagesos, la magnitud del qual es manifesta en considerar que si el valor de la producció agrària el 1752 a la dita vila (aleshores tenia 1.422 habitants) era de 200.000 rals de billó (en endavant, rb) el principal dels deutes hipotecaris (censos perpetus i redimibles) ascendia a prop de 750.000 rb. El fet ens sorprengué, no sols per la seva magnitud, sinó per la seva extensió, puix que més del 70 % dels veïns caps de casa semblaven endeutats en major o menor grau.¹

El nivell d'endeutament descobert feia aconsellable d'ampliar la recerca més enllà del cas d'un sol municipi, ja que no sabíem si les conclusions que semblaven vàlides per a Gumiel podien o no generalitzar-se a d'altres ajuntaments castellans; per això més tard ens vam plantejar d'estudiar el mateix fenomen en una àrea més àmplia. Després d'analitzar documentació diversa relativa a tota la província de Burgos, escollírem finalment mig centenar de ciutats, viles, pobles i llocs pertanyents avui a les dues comarques anomenades La Ribera i Demanda, que presentaven l'avantatge d'oferir una tipologia de sistemes de vida molt àmplia, puix que des de les terres més altes de la Meseta (la vall de Valdelaguna) a les més baixes (terres d'Aranda) se succeïen cinc models ben diferenciats: (1) de pastors transhumants, a la vall de Valdelaguna; (2) carreterenc-fuster a Demanda; (3) de traginers a Los Arauzos; (4) agrícola a La Ribera; i (5) el corresponent a una economia ramadera-agrícola gairebé de subsistència a la zona de contacte dels models 2 i 3. Aquests models s'estudiaren en dos nivells: en algunes qüestions, com ara l'anàlisi de les detraccions, s'hi inclouran tots els pobles escollits d'ambdues comarques (un total de 49); en d'altres l'estudi se centrà en alguns pobles representatius de cada model: per al model 1, Huerta de Abajo;

1. C. CAMARERO BULLÓN, *Las detracciones sobre la economía agraria y el endeudamiento del pequeño campesino en el siglo XVIII: aplicación a un concejo castellano*, a «Agricultura y Sociedad» (octubre-desembre de 1984), p. 33.

per al 2, Quintanar de la Sierra i Vilviestre del Pinar; per al 3, Arauzo de Miel i Huerta del Rey; per al 4, Caleruega i Gumiel; per al 5, Salas de los Infantes, Hacinas, Villanueva de Carazo, Santo Domingo de Silos i Gete.

Si haguéssim de simplificar en una estructura senzilla la xarxa d'interrelacions de l'àmplia zona estudiada, hauríem d'assenyalar l'existència d'almenys dos sistemes d'articulació: el primer sistema estaria polaritzat pels nuclis de població més importants, que serien Palacios de la Sierra a Demanda, Aranda a La Ribera i Salas a la zona de contacte d'ambdues comarques, així com Peñaranda de Duero i Covarrubias, aquesta fora dels límits de l'estudi. Nuclis de població també importants aleshores, però de segona categoria, eren Vilviestre i Quintanar a Demanda, Silos, Arauzo de Miel i Huerta del Rey a la zona del mig i Gumiel a La Ribera. El segon sistema seria el resultat de l'articulació entorn de monestirs i convents, dels quals la zona estudiada en presentava quatre de molt importants: el cistercenc de San Pedro a Gumiel, el premostratenc de La Vid, el de monges dominicanes de Caleruega i el benedictí de Silos, tots els quals subsisteixen avui dia excepte el primer, que no resistí els avatars de l'exclaustració i la desamortització. Com a cenobis de menor influència, però també presents a la vida religiosa i econòmica de la regió, podem assenyalar el convent franciscà d'Alveinte, a Salas, i el també franciscà de San Pedro a Silos, a més de diversos a Aranda; propers a la zona hi havia el poderós de San Pedro de Arlanza, el de monjos jerònims d'Espeja i, ja més llunyà, el de Las Huelgas de Burgos. També hi tindran una presència significativa d'altres institucions eclesiàstiques seculares, com el capítol de la catedral d'Osma —diòcesi a la qual pertanyien la majoria dels pobles estudiats—, el de la catedral de Burgos i les col·legiates de Peñaranda i Covarrubias.

Aquests dos sistemes d'articulació es comporten d'alguna manera com a antagonistes pel que es refereix a l'endeutament, perquè l'un, el de les viles i els vilatans, dependrà en un alt grau de l'altre, el de l'Església i els eclesiàstics. Com es veurà seguidament, aquells rebien d'aquests terres donades a for i diners en qualitat de préstecs, a més de les «lògiques» atencions espirituals. A canvi, l'Església rebia una part —ja es veurà si substantiva— de la renda pagesa, bé per la terra aforada, bé en concepte de rèdits de les quantitats de què era creditora. Això no obstant, i com s'analitzarà seguidament, no es pot estudiar ni entendre l'endeutament dels pagesos de l'antic règim sense analitzar, a més, les detraccions que experimentaven les seves collites, és a dir, tot allò que sortia de la renda bruta agrària amb destinació a les arque reials, les bosses senyorials i els graners eclesiàstics. D'ací que, després d'analitzar en primer lloc l'endeutament, procedim tot seguit a aprofundir les seves possibles causes, entre les quals abordarem les següents: les detraccions —tant eclesiàstiques com estatals i senyorials— sobre la renda agrària bruta i les despeses a què havien de fer cara els veïns per al sosteniment de la vida col·lectiva. I tot això en relació amb la producció i els rendiments agraris, així com amb el grau de pressió demogràfica, factor explicatiu clau en unes economies agràries amb sostres de productivitat molt baixos.

1. ENDEUTAMENT COL·LECTIU I INDIVIDUAL

El cadastre d'Ensenada² constitueix una font excepcionalment important per a l'estudi de l'endeutament de la corona de Castella a mitjan segle XVIII, puix que, per a cadascuna de les institucions i per a cadascun dels veïns caps de casa, recull el que deu, a qui, l'interès de cadascun dels censos³ i els rèdits anuals, així com si el cens és redimible («al quití») o perpetu; especifica fins i tot en el primer cas si el termini de redempció és indefinit o ha estat prefixat, i s'han trobat casos en els quals s'estableix una duració en què intervé l'atzar, com s'esdevé quan s'imposen «per vida de tres Senyors Reis».⁴ Simètricament, el cadastre també recull la identitat dels dadors, així com la relació de censos dels quals són beneficiaris, amb la qual cosa es disposa de dues formes d'accés a la informació i de la possibilitat de contrastar-la, ço que dota aquesta documentació d'una fiabilitat i d'una exactitud inusuals.

Però la informació relativa a l'endeutament i al finançament del sistema social no està recollida de manera separada i sistematitzada en cap document del cadastre, sinó que hi apareix intercalada entre els béns declarats per cada veí cap de casa o titular de càrregues o drets, precisament a continuació del bé o dels béns hipotecats com a garantia del pagament.⁵ Per consegüent, per a obtenir la informació individu per individu cal revisar acuradament els *Libros de lo Raíz* o d'hisendes, i de vegades és necessari i sempre convenient de contrastar-la o completar-la amb la que apareix als *Memoriales* (els primers són els llibres elaborats

2. L'anomenat cadastre d'Ensenada es començà a aplicar per reial ordre del 10 d'octubre de 1749. La seva documentació és repartida entre l'Archivo Histórico Nacional, l'Archivo General de Simancas i molts arxius provincials (generalment de les diputacions) i municipals. Les dades que recull corresponen en molts aspectes a uns anys anteriors, ja que s'ordenava que es referissin al quinquenni anterior a la realització de les indagacions, per la qual cosa es pot considerar com a enquesta que correspon al decenni 1746-56, perquè consta que en aquest darrer any es lliuraren els llibres i mapes o estats de les 10 províncies darreres; se sap que les altres 12 les havien enllestides el 1754 (*vid.* Archivo de Simancas, Dirección General de Rentas, 1a. remesa, lligall 1970).

3. Per al concepte i tipologia de censos, *vid.* J. ESCRICHE, *Diccionario razonado de legislación y jurisprudencia* (París 1868); CANGA ARGÜELLES, *Diccionario de Hacienda para el uso de los encargados de la suprema dirección de ella* (Londres 1826-27), 5 vols.; i *Diccionario de Hacienda con aplicación a España* (Madrid 1833), 2 vols.

4. «*Asimismo gozo y poseo un quínon de tierras propias del Monasterio de San Pedro Orden de San Bernardo Estramuros desta Villa, cuio quínon tengo a joro por vida de Tres Señores Reyes y dichas tierras se hallan en propiedad del expresado Monasterio en la vega que dicen de San Pedro, a quien pago de renta en cada año veynte y siete fanegas por mitad trigo y zeniteno, cuia calidad, cabida y confrontaciones no expresso por tenerlo hacer dicho Monasterio en la relacion que hace de sus vienes por ser propio y propietario suio*» (Memorial de Joseph de Soto Presto, *Memoriales* de Gumiel de Hizán, foli 751).

5. Valguin alguns exemples: «*Dichos bienes son hypotecas de un censo de principal de ciento sesenta y cinco reales de vellon su reditto al tres por ciento quatro reales y treynta maravedis en una parte de treinta ducados; la otra mitad paga Antonio Martinez; a favor de la Fabrica de San Pedro desta Villa*» (Joseph Martínez, Silos); «*Sobre todas estas heredades y casa tengo un censo de principal treinta ducados, digo que sobre dicha hacienda solo esta la mitad y la otra sobre la hazienda de mi hermano Joseph Martin, a favor de la Parroquia de San Pedro desta Villa*» (Antonio Martín Maior, Silos); «*Y otro censo al quitar de capital de mil y cien reales y treinta y tres reales de reditos anuales, en favor de D. Miguel Marañon presbitero en la Parroquia de Barbadillo del Mercado, lo que acreditó con recibos de su paga*» (Narzisa Ucedo, Quintanar).

pels *Subdelegados*⁶ de la *Única Contribución* a partir de les declaracions jurades que constitueixen els *Memoriales* i de les comprovacions realitzades pels perits, cosa que fa que a vegades les dades siguin diferents en ambdós documents). Pel que fa a les càrregues comunitàries —les contretes pel respectiu ajuntament o pel comú—, apareixen a la pregunta 26 de les *Respuestas generales*, encara que quasi sempre han de completar-se amb els *Memoriales* dels dits òrgans de govern, i fins i tot amb la certificació de censos i d'altres càrregues que es recull a la part coneguda com a *Autos y diligencias*.

Això mateix es pot dir de les detraccions (delmes, primícies, rendes provincials, regalies senyoriales, etc.) per al coneixement de les quals cal consultar les preguntes 2, 15, 16, 25, 27 i 28 de les *Respuestas generales*, a més de la certificació de delmes i la còpia dels privilegis que donen fe del dret a la percepció per part dels beneficiaris de les corresponents regalies (alcabales o terces reials alienades, fidel mesurador i corredoria comprats per les viles a la corona, etc.), documents que apareixen també inclosos a les *Diligencias*.

Però encara hi ha més: el cadastre d'Ensenada també recull el que podríem anomenar «pressupostos municipals», puix que a partir d'informacions repartides en els documents abans mencionats es poden recompondre una per una les fonts dels ingressos, amb detall de les quantitats, així com els compromisos adquirits de despeses corrents i extraordinàries, consistents la majoria dels casos en pagaments de salaris (metge, mestre, guardes dels ramats i del camp...), pagaments derivats de terres preses a empriu perpetu, sense que falti en cap cas un conjunt més o menys magre d'obligacions relacionades amb l'Església: celebració de misses votives, rés de lletanies, conjurs i pagament als predicadors dels «sermons de la taula»; a tot això s'afegeix, gairebé sense excepció, alguna quantitat destinada a l'esbarjo dels veïns durant les festes de la vila. Per a aquestes despeses els ajuntaments no disposen de cap participació en les rendes que percep la corona, i tampoc en les de l'Església, de manera que les despeses municipals han d'afrontar-se amb ingressos procedents de l'explotació econòmica dels béns propis o de la imposició d'algun arbitri o cisa, i el dèficit final s'ha de cobrir amb la imposició de censos o procedint al repartiment entre els veïns. Ací no entrarem de ple en l'estudi dels pressupostos dels ajuntaments o *concejos*, però deixem assenyalat l'alt interès científic que pot tenir el seu estudi per aprofundir les causes de la penúria en què encara es desenvolupa la major part de la vida municipal castellana. En conseqüència amb això anterior, l'estudi de l'endeutament es fa en dos nivells: municipal i individual, i en ambdós s'analitzen les dues cares de la moneda, el grup dels endeutats i el dels seus creditors.

6. L'organització que s'establí per al buidatge de dades de les indagacions del cadastre es pot sintetitzar de la manera següent: a nivell de la corona de Castella, la direcció i el control anà a càrrec de la Real Junta de la Única Contribución, que tingué com a personatge clau Don Bartolomé Sánchez de Valencia (m. el 1757), que en molts documents consta com a Bartolomé de Valencia arran d'haver estat autoritzat pel rei a utilitzar «mitja firma», en consideració als nombrosos documents on havia d'estampar-la. El marquès de La Ensenada actuava com a «alt supervisor» des d'Aranjuez, on vivia, fins a la seva defenestració (1754); a nivell de «notes marginals» és alludit com «l'amo». A nivell provincial, la màxima responsabilitat corresponia a l'intendent, que delegava en un o més d'un comissionats quan els pobles eren molt nombrosos. De l'intendent i dels comissionats depenien directament els jutges sots-delegats, autèntics caps d'equip que dirigien les operacions en els pobles, per a la qual cosa es valien d'un escrivà, d'un o més escrivents, diversos perits i oficials i un agutzil.

L'endeutament municipal

L'endeutament comunitari —municipal o del comú— a la zona estudiada es pot caracteritzar amb els trets següents: *a*) una gran variabilitat quant a valor absolut, puix que davant de pobles que no han pres cap cens (Contreras, Gete, La Gallega, Palacios, el nucli de la vila de Silos), d'altres apareixen amb deutes relativament importants: destaquen Vadocondes, amb un principal de 250.397 rb; Gumiel, amb 187.255 rb; i Peñaranda, amb 151.150 rb; *b*) en valors relatius (endeutament per veí) la variabilitat és també una característica, ja que, prescindint dels pobles amb endeutament zero, als altres el deute col·lectiu mitjà per veí va des de 14 rb a Arauzo de Miel a 1.626 rb a Vadocondes, com hom ho pot observar amb major detall al quadre 1. S'hi pot apreciar que pobles menys endeutats que d'altres a nivell absolut presenten un pes molt més gran quan es relaciona el deute amb el nombre de veïns: així, si Peñaranda té un deute global de 151.150 rb i per veí de 418 rb, Fresnillo de las Dueñas dóna una mitjana per veí de 1.157 rb, encara que el seu deute total sigui menor (89.053 rb). No cal dir que ací ens interessa molt més l'endeutament relatiu que l'absolut; *c*) com a tercera característica s'ha d'assenyalar que el total de deute de cada municipi és el resultat d'agregar una multitud de censos, imposats en diversos moments de la seva història, a vegades seculars;⁷ *d*) per altra banda, es tracta en tots els casos de censos redimibles, sense fixació de venciment i, de fet, de pagament indefinit, sense que en la documentació analitzada aparegui el menor indicatiu que algun cop algun cens hagi estat redimit, probablement perquè resultava més beneficiós —evidentment només a curt termini— pagar anualment els rèdits (l'interès legal i més generalitzat era del 3 per cent,⁸ a vegades menys) que cancellar el principal (s'ha de pensar que la renda neta mitjana per família el 1750 i a la zona estudiada era aproximadament de 500 rb; per consegüent, que Fresnillo redimís els censos comunitaris significaria que hi havia de dedicar íntegrament la renda de tots els seus veïns durant gairebé dos anys i mig). Que això havia d'ésser així ho corrobora el fet que els únics censos dels quals la documentació del cadastre dóna notícia d'haver estat redimits són dos de presos per Peñaranda, però la fi de la redempció no pot ésser més eloqüent: així, el seu consell municipal, en respondre la pregunta 26 de l'interrogatori,⁹ diu haver pres «*un zenso redimible de noventa mil rea-*

7. La major part dels censos municipals devien haver estat imposats amb molta anterioritat a les indagacions del cadastre; a les *Respuestas generales* es troben molt sovint frases d'aquesta mena: «*Veinte y dos reales y medio réditos a tres por ciento de un censo al quitar de setecientos y cinquenta de principal a favor de la Cofradía de la Cruz deste referido lugar, sin poder dar razón para que fin o con que motibo se tomaron y sacaron*» (Hinojar del Rey, resposta 26).

8. «*...Y para ello ordenamos y mandamos, que de aquí adelante no se pueda imponer ni constituir censo al quitar a menos precio que de treinta y tres mil y un tercio el millar (...), que se han de entender y practicar a tres por ciento*» (Novísima recopilación [NR], llibre x, títol xv, llei viii, Felip V, 1705).

9. Les 40 preguntes de l'*Interrogatorio* són recollides a la col·lecció de reials ordres, tom xvi, folis 85 i següents, que pot consultar-se, entre d'altres llocs, al fons procedent d'Hisenda que es guarda a l'Archivo Histórico Nacional. A la Biblioteca Nacional es custodien dos manuscrits (ms. 7.528 i 7.609) en els quals també es recullen, i aquests són els darrers documents que redactà Ensenada per passar-los a la firma de Ferran VI. A més, solen figurar entre la documentació local immediatament abans de les *Respuestas generales*.

les de vellón de prinzipal a favor de la Santa Yglesia Cathedral de la Ciudad de Palenzia, por lo que paga de réditos del dos y medio por ziento doscientos y zinquenta reales de vellón, el que se impuso para redimir diversos zensos que estavan al tres por zientto»; e) com una altra característica general, s'ha de remarcar la gran antiguitat que la major part dels deutes municipals semblen tenir, puix que quasi sense excepció els pobles contesten que «no saben la razón de la imposición, y sí que los pagan de tiempo ynmemorial». Amb tot i això, en alguns casos sí que diuen que coneixen les causes o la fi que els portaren a endeutar-se, com es veurà seguidament; f) per últim, assenyalar que en tots els casos els censos s'imposen amb garantia hipotecària de la totalitat o de part dels béns de propis, únics alienables, i això amb l'autorització del Consell de Castella, puix que els del comú eren intransferibles.¹⁰

QUADRE 1. Deutes dels ajuntaments per raó de censos redimibles (1752) (en rals de billó)

<i>lloc</i>	<i>veïns</i> A	<i>deute</i> B	B/A	<i>lloc</i>	<i>veïns</i> A	<i>deute</i> B	B/A
Arauzo de Miel	185,0	2.430	14	Cabezón	67,5	15.700	233
Brazacorta	23,5	5.350	228	Carazo	70,0	5.500	79
Caleruega	65,0	25.565	394	Contreras	76,0	44.000	579
Castrovido	35,5	0	0	Fuentspina	206,5	8.557	42
Espinosa de Cervera	93,5	4.800	51	Hacinas	92,5	7.150	78
Gete	9,0	0	0	Hont. Valdearados	79,0	5.925	75
Hinojar del Rey	24,0	2.850	119	Huerta de Arriba	175,0	3.000	17
Huerta de Abajo	47,0	1.256	27	Gumiel de Hizán	324,5	187.255	577
Fresnillo Dueñas	77,0	89.053	1.157	Palacios	200,0	0	0
Neila	136,0	11.820	87	Pinilla Barruecos	70,0	16.500	236
Peñaranda	362,0	151.150	418	Quemada	56,0	18.380	328
Quintanar	148,5	7.534	51	Regumiel	11,0	2.200	200
Rabanera del Pinar	102,0	12.650	124	Vadocondes	154,0	250.397	1.626
Tubilla del Lago	39,0	5.775	148	Vill. de Carazo	41,0	1.100	27
Valdeande	65,0	3.138	49				
Zazuar	142,0	25.300	178				
Arauzo de Salce	43,5	1.100	26	total	3.220	915.435	285

Font: Cadastre d'Ensenada. Llibres corresponents a aquests llocs. Archivo Histórico de la Diputación de Burgos.

Nota: En alguns casos apareix una fracció decimal en el nombre de veïns, perquè d'una manera invariable les vídues es comptaven com a mig veí, «que dos hazen un vezino», diu la documentació del cadastre. En alguns pobles la relació del nombre de vídues respecte al total és molt alta: així, a Zazuar són 30 de 142; a Vadocondes, 26 de 154; a Salas, 20 de 127; a Moncalvillo, 19 de 83,5; a Cabezón de la Sierra, 17 de 67,5.

Quant a les raons conegudes per a la imposició d'alguns dels censos municipals, les que s'adueixen més sovint són: a) el pagament de costos de plets, com el que prengué Fresnillo «para el pleito que siguió con las villas de Aranda, Fuentspina y Fuentelcesped y el Adelantamiento de Burgos sobre la división de términos y comunidad de pastos», litigi en què també va ser part Quemada,

10. J. M. MANGAS NAVAS, *El régimen comunal agrario de los Concejos de Castilla*, sèrie «Estudios» (Madrid 1981).

que amb aquest motiu prengué un cens de 18.380 rb; b) adquisició de drets, bé el «*de hacerse Villa*» (cas de Brazacorta), bé el d'adquirir en propietat la percepció de certs impostos: és molt freqüent el cas de viles que s'endeuten per comprar a la corona el privilegi del *quarto fiel medidor y correduria*, com féu Gumiel el 1620 en adquirir-lo per 23.713 rb, i com féu també la mancomunitat de viles formada per Aranda, Vadocondes, Fresnillo y Zazuar, que els adquirí acordadament en el mateix segle XVII per un total de 6.400 ducats (70.400 rb). Per cert que, amb aquestes compres, les viles van fer un negoci sanejadíssim, ja que aqueixos drets produïen ingressos anuals molt elevats en els pobles vitícoles; valgui com a exemple Gumiel mateix, que el 1752 ingressà per aquests 6.453 rb, quantitat que significava per si sola el 27 % del valor de compra del 1620; observeu que a canvi d'aquell pagament la vila portava 132 anys gaudint de la percepció d'aquells drets (no cal dir que la corona devia haver de resoldre aleshores algun problema financer, però a canvi realitzà una alienació tan pèssima com òptima fou la inversió dels gomellans); c) una altra causa assenyalada sovint per a la imposició de censos municipals és la derivada de realitzar obres públiques, com les de «*reedificar la Yglesia de este Lugar*» (Huerta de Abajo), «*comprar la mitad de la casa que sirbe de taberna*» (Aranda), «*fabricar de nuevo la azeña propia della sobre el río*» (Fresnillo), «*reparo y composicion de puentes y calzadas que están en su Término*» (Quemada) o «*la fundación de un granero*» (Zazuar); d) també es recorre a l'endeutament per a ampliar les terres municipals, sobretot amb l'adquisició de drets d'usdefruit a perpetuïtat sobre muntanyes i prats pertanyents a nobles o a monestirs; això no obstant, en aquests casos era molt més freqüent la imposició d'un cens perpetu —amb pagament anual de certs fruits en espècie— que no pas la compra amb diner; un cop més tenim l'excepció a Peñaranda, l'única vila que diu haver pres, entre d'altres, dos censos redimibles, l'un «*para maior aumento de labranza y pastos*» i l'altre «*por permitir se hiziese en prado el labrantío*»; e) una altra causa d'endeutament és el pagament d'impostos, bé a causa d'endarreriments, bé per fer cara a contribucions extraordinàries. Ambdós casos són documentats, i fins i tot es dona el cas en una vila forestal, Quintanar, d'endeutar-se per ambdues causes; respecte a la segona, diu que en prengué un de 7.534 rb «*para la satisfazió de un donativo que pidió Su Majestad Don Phelipe Quinto*», causa que també porta Zazuar a endeutar-se, tal i com exposa a la resposta a aquesta qüestió: «*Otro zenso que tomó para satisfacer la cantidad de maravedises que por repartimiento tocó a esta Villa de la contribuzión del diez por ciento que se mandó exigir en virtud de Real Decreto en el año de mil setezientos quarenta y uno*»; f) per últim, també s'allega com a causa d'haver de fer cara a situacions especialment desfavorable o catastròfiques, com va ser el cas de Rabanera —«*que tomó zensos para redimir atrasos acaecidos con que se hallaba a causa de las malas cosechas*»— i el d'Arauzo de Miel, vila el comú de la qual prengué un cens «*para su remedio en el año pasado de 1741 por aver acaezido un yncendio que la maior parte de las casas del pueblo se abrasaron y muchos viveres, por cuia razón fue forzosa la ymposición*».

Qui presta diners als ajuntaments? Per respondre aquest interrogant s'ha optat per classificar els prestamistes en funció del seu estament, i, dins d'aquest, segons el seu caràcter de residents o forasters. D'això resulta que, del total de 915.435 rb comptabilitzats a la mostra analitzada, el 87,6 % del total havia estat donat a cens per l'Església; el 6,6 % per l'estat noble; i el restant 5,8 % pel gene-

ral. Pel que fa al que prestà l'Església, la major part, el 58,2 %, ho va ser pel clergat local, que controlava les rendes —i en gaudia— d'una gran quantitat de capellanies, memòries, fundacions, confraries, beneficis en general; pel que fa al clergat catedralici, era titular del 25,7 % dels préstecs, i la resta corresponia (16,1 %) a censos donats per convents i monestirs. Les dades anteriors referides a l'origen dels préstecs han de ser tingudes molt en compte, perquè més endavant veurem en quina proporció es beneficiaven els diferents grups del clergat dels fruits procedents dels delmes i primícies, cosa que permetrà de deduir si és que hi havia cap correlació significativa entre unes dades i les altres.

Endeutament individual

La ingent documentació del cadastre que caldria buidar per poder analitzar l'endeutament de tots els veïns caps de casa de l'àmplia zona que abasta aquest estudi ha obligat a centrar la investigació en catorze pobles, els que figuren al quadre 2; hem de fer observar que hi són representades les zones a les quals ens hem referit al principi. En el dit quadre s'han classificat els titulars de drets o càrregues de cada poble entre veïns (en alguns pobles hi apareixen famílies amb categoria d'habitants o residents, però no de veïns)¹¹ i forasters, i els uns i els altres es reclassifiquen segons si han pres o no algun cens. Doncs bé, de les dades del dit quadre convé ressaltar els següents aspectes: a) pel que fa al nombre de deutors en relació amb el total de veïns, es poden establir tres grups: al primer se situen els pobles en els quals els deutors no arriben a ser un 25 % del total (deutors més no deutors): en aqueix grup es troben Huerta de Rey (amb només un 2,5 %), Vilviestre (10,8 %), Arauzo de Miel (12,8 %) i Quintanar (23,2 %), el primer i el tercer de traginers, i el segon i el quart carreterencs; al segon grup, el dels compresos entre el 25 % i el 50 %, hi ha Gete (36,4 %), Silos i els seus llogarets (40,8 %, 38,9 %, 48,4 % i 40 %, respectivament), Hacinas (47,4 %) i Villanueva de Carazo (45,7 %), tots els quals tenien una economia de subsistència basada en la ramaderia i, en menor grau, en l'agricultura, però amb un cert grau d'economia comercial derivada de la fabricació i venda de trills¹² i pells assaonades; al tercer grup, del 50 al 75 %, se situen Salas (59,1 %), Caleruega (69,2 %) i Gumiel (71,0 %), vila que, sigui quin sigui l'aspecte que es consideri, presenta els màxims d'endeutament. D'aquests tres darrers pobles, Caleruega és a la zona de transició entre els pobles de traginers i els de viticultors; Gumiel, en plena Ribera, és un dels pobles viticultors per excel·lència, amb més d'11.000 *aranzadas* de vinya i una producció mitjana anual d'uns 75.000

11. Jurídicament, en aquesta època es distingia entre *vecino*, *morador* i *habitante*, distinció que en la documentació consultada apareix recollida especialment en aquells municipis en els quals hi havia béns comunals econòmicament importants, com era el cas de la zona forestal de la comarca de Demanda; el susdit matís es referia al dret de prendre o no prendre part en el repartiment anual de pins. *Vid.*, en aquest respecte, Noel SALOMON, *La vida rural castellana en tiempos de Felipe II* (Barcelona 1982; 1a. edició en castellà, Barcelona 1964), p. 37; i P. GIL ABAD, *Quintanar de la Sierra. Un pueblo burgalés de la comarca de Pinares* (Burgos 1980), ps. 79 i ss.

12. Moltes d'aquestes activitats menestrals, com ara la fabricació de trills, es realitzaven com a complement de la feina principal, l'agricultura, d'açò que hom se n'ocupés en els períodes inhàbils per a les tasques agrícoles.

barrals de vi (cada barral són 16,133 litres); Salas, al peu de Demanda, constituïa l'enclavament més «urbà» de la meitat oriental de la zona estudiada, malgrat no ser la vila més poblada, funció que conserva, acrescuda, avui dia.

QUADRE 2. Nombre de veïns i forasters deutors i no deutors

	<i>veïns</i>				<i>forasters</i>			
	<i>no deutors</i>		<i>total</i>	<i>%</i>	<i>no deutors</i>		<i>total</i>	<i>%</i>
	<i>A</i>	<i>B</i>			<i>A/C</i>	<i>D</i>		
Arauzo de Miel	24	163	187	12,8	0	78	78	41,7
Caleruega	63	28	91	69,2	2	22	24	26,4
Gete	4	7	11	36,4	6	41	47	427,3
Gumiel de Hizán	308	126	434	71,0	0	202	202	46,5
Hacinas	54	60	114	47,4	0	15	15	13,2
Huerta de Rey	6	236	242	2,5	0	1	1	0,4
Quintanar de la Sierra	44	146	190	23,2	3	7	10	5,3
Salas de los Infantes	104	72	176	59,1	2	9	11	6,3
Sto. D. de Silos	53	77	130	40,8	3	43	46	35,4
Hinojar	14	22	36	38,9	0	0	0	0,0
Hortezuelos	16	17	33	48,5	0	0	0	0,0
Peñacoba	12	18	30	40,0	0	0	0	0,0
Vilviestre	18	149	167	10,8	0	4	4	2,4
Vill. de Carazo	21	25	46	45,7	2	11	13	28,3
total	741	1.146	1.887	39,3	18	433	451	23,9

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

Els resultats anteriors semblen indicar que l'endeutament és mínim en els pobles en què la circulació monetària és més intensa, fet inherent a l'activitat dels carreters i traginers. Contràriament, és màxim allà on el monetari prové gairebé exclusivament del vi, i mitjà en aquells pobles que, sense posseir la riquesa forestal dels fustaires, ni tampoc llur iniciativa comercial i artesana (transport en carros per tots els regnes d'Espanya i fabricació de carros), i sense posseir, tampoc, unes terres tan fèrtils com les riberenques, havien aconseguit un equilibri major, fruit de la unió d'activitats menestrals lucratives amb l'explotació interrelacionada de terres i ramats.

Un altre aspecte del quadre 2 que mereix d'ésser comentat és la major o menor presència de forasters amb interessos als diferents pobles. Respecte a això convé advertir que aquests forasters són sempre persones que posseeixen béns immobles en una vila de la qual no són veïns, de manera que els que apareixen amb censos en la documentació d'un poble determinat és perquè n'hi tenen algun d'imposat amb garantia precisament sobre els béns que hi posseeixen. Doncs bé, el grau de presència de forasters ha de ser necessàriament significatiu, puix no sembla que pugui ser casual que un baix índex d'endeutament vagi unit gairebé sempre a un grau ínfim de presència de forasters, tal com s'esdevé al cas de Huerta del Rey, on un endeutament del 2,5 % va lligat a una presència de forasters de només el 0,4 %; i, al pol oposat, un cop més Gumiel, que a un endeutament del 71 %

afegeix una presència de forasters del 46,5 %, valor que a Silos és del 35,4 %. Això no obstant, aquesta correlació no és lineal, ja que hi ha pobles, com Gete o Arauzo de Miel, que a un endeutament escàs acoblen una presència alta de forasters, que en el cas de Gete arriba a una cota difícilment explicable, puix que el nombre de forasters propietaris és cinc vegades més gran que el de veïns. Però, amb aquestes excepcions esmentades, la norma és la correlació abans establerta, com es pot corroborar en considerar els casos de Quintanar i Vilviestre, els quals, a un baix endeutament abans assenyalat, uneixen una presència forastera quasi simbòlica: 5,3 % i 2,4 %, respectivament. Hi podríem cercar l'explicació més lògica i senzilla: als pobles més endeutats és més gran la necessitat de vendre patrimoni, d'ací que hi hagi presència de més forasters; i a la inversa als de nivell de deute escàs. És clar que són possibles d'altres hipòtesis, com seria que els pobles molt endeutats experimentessin una pressió demogràfica tal que els fes «expulsar» molts naturals, els quals acaben instal·lant-se als pobles circumdants amb menor pressió, de manera que aquests emigrants es converteixen en forasters encara que conservin al seu poble nadiu algunes terres o d'altres béns. Una altra hipòtesi exigiria analitzar el grau d'exogàmia/endogàmia existent, puix que també és possible la possessió forastera «per via de matrimoni».

Al quadre 3, en recollir l'import total dels censos presos pels veïns de cada poble, avancem un pas més. Hi ressalta, un cop més, el fet que Gumiel, amb el 40,6 % dels deutors de la mostra i amb el 23 % dels veïns d'aquesta, acumula el 67,7 % del total degut, ço que fa que els seus 308 deutors presentin un endeutament mitjà de 2.232 rb, que representen aproximadament els ingressos mitjans d'un llaurador durant quatre anys. És un endeutament altíssim, superat, però, per Peñacoba, llogaret de Silos, que arriba a tenir un deute mitjà per deutor de 2.589 rb. Els altres pobles, excepte els dos altres llogarets de Silos, que presenten una mitjana per sobre dels 1.000 rb, es mouen en l'interval 500-750 rb.

¿Podien ser afrontats aquests deutes, sobretot els dels veïns dels pobles que acabem de citar? En principi hem de respondre que sí, fins al punt que en l'anotació del cadastre dels 624 censos imposats a Gumiel apareix invariablement aquest mot de vici final: «y hasta el presente lo paga», i és que no podem oblidar que l'interès era baix, no major del 3 %, com ja s'ha dit, ço que per a la mitjana dels deutors de Gumiel representaven 67 rb de rèdits l'any, i de 15 a 20 rb per als veïns deutors dels pobles que se situaven en l'interval 500-750 rb de deute mitjà; això representava en el primer cas els ingressos d'uns 25 dies de feina (un jornal al camp aleshores representava entorn de 2 o 3 rb), aproximadament una novena part del màxim de jornades habituals, estimat en 180 dies.¹³

Al quadre 4 s'analitza amb detall a quin estament pertanyen els prestamistes, i se'n poden deduir les conclusions següents: a) en primer lloc, el pes preponderant de l'Església, que, per al conjunt de la mostra, és la prestamista del 90,9 % de l'import de tots els censos; b) dins de l'Església s'han establert, igualment com per als censos comunitaris, tres grups: el clergat catedralici, el local i

13. Pel que fa als dies considerats útils a l'hora de fixar la utilitat «por lo personal» en el cadastre d'Ensenada, hi ha una gran variabilitat d'una activitat a una altra. Pel que fa als pagesos, es fixà primerament en 180 dies, però més tard es reduí a 120 dies. Això servia, també, per a diferenciar els propietaris agrícoles com a «llauradors» i «llauradors mixtes» (o llauradors/jornalers). Vid. *infra* nota 20.

QUADRE 3. Import total dels censos als pobles escollits com a mostra (en rals de billó)

	<i>total de deutes</i>	<i>nombre de deutors</i>	<i>mitjana per deutor</i>	<i>nombre de censos</i>	<i>mitjana per cens</i>	<i>nombre de censos per deutor</i>
Arauzo de Miel	10.483	24	437	25	420	1,0
Caleruega	33.677	65	535	161	209	2,5
Gete	2.725	10	273	13	210	1,3
Gumiel de Hizán	687.386	308	2.232	624	1.102	2,0
Hacinas	29.857	54	553	82	364	1,5
Huerta de Rey	4.215	6	703	7	602	1,2
Quintanar de la Sierra	35.497	47	755	69	515	1,5
Salas de los Infantes	73.570	106	694	188	391	1,8
Sto. Domingo de Silos	42.275	56	755	73	579	1,3
Hinojar	16.134	14	1.153	20	807	1,4
Hortezuelos	26.169	16	1.636	30	872	1,9
Peñacoba	31.064	12	2.589	19	1.635	1,6
Vilviestre del Pinar	10.637	18	576	18	576	1,0
Villan. de Carazo	12.039	23	524	36	334	1,6
total	1.015.458	759	1.338	1.365	744	1,8

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

el monacal.¹⁴ El primer, al contrari del que passava amb els censos municipals, amb prou feines té presència en el sistema financer de destinatari individual, puix que només és titular d'un 0,3 % de l'import dels censos. El pes fort el deté un cop més el clergat local, amb el 66,3 %, seguit del monacal, amb el 24,2 %. Això demostra que actuen com a prestamistes les institucions que mantenen una relació propera o immediata amb els prestataris, com ho prova el fet que al lloc on hi ha monestirs, aquests són els principals prestamistes (71,9 % a Silos; 56,8 % a Caleruega), mentre que allà on no n'hi ha és el clergat local el que hi predomina, i que arriba en algun cas a detenir el 100 % de tot el que s'ha prestat,

14. El nombre de clergues que hi havia a cada lloc té una acceptable correlació amb el nombre de veïns i amb la riquesa, però el creixement no és lineal, sinó exponencial, amb independència de la sobretaxa, derivada de l'existència de monestirs. Compareu, a títol d'exemple, el nombre de veïns d'alguns llocs (dada que figura als quadres) amb els clergues que els atienien:

Arandilla, Arauzo de Salce, Arauzo de Torre, Brazacorta, Cabezón de la Sierra, Carazo, Castrovido, Espinosa de Cervera, Hacinas, Hinojar del Rey, Huerta de Abajo, La Gallega, Mamolar, Moncalvillo, Peñalba de Castro, Pinilla de los Barruecos, Quemada, Quintanilla Urrilla, Quintanaraya, Regumiel, Tubilla del Lago, Valdeande, Villanueva de Carazo i Vilviestre, 1; Baños de Valdearados, Contreras, Coruña del Conde, Hontoria de Valdearados, Huerta de Arriba, Huerta de Rey i Rabanera, 2; Arauzo de Miel, Castrillo de la Reina, Neila i Quintanar de la Sierra, 3; Palacios de la Sierra i Zazuar, 4; Fresnillo de las Dueñas i Salas de los Infantes, 5 (no hi consten els frares del convent d'Alveinte); Vadocondes, 7; Fuentespina, 10; Caleruega, 1 i 36 monges més 3 religiosos per a la seva atenció; Gumiel de Hizán, 21, més 12 monjos «de missa»; Peñaranda de Duero, 24, més 24 frares, 20 monges i 2 religiosos que les atenen; Santo Domingo de Silos, 1 i 21 monjos benedictins, 2 col·legials, 2 *junior*, 5 llecs i 1 novici, a més d'11 frares franciscans, 1 corista, 2 llecs i 1 donat; Aranda de Duero tenia 34 clergues, a més de 51 frares i 29 monges.

com s'esdevé a Vilviestre; c) però els préstecs del clergat local procedeixen d'entitats molt diverses, i es pot afirmar que només l'1 % del que aquest grup ha prestat prové de béns patrimonials¹⁵ del clergat; pràcticament tot procedeix de les rendes dels beneficis, ja siguin capellanies, parròquies, memòries, etc. També tenen un pes rellevant les confraries, especialment la de les Ànimes, que no falta a cap lloc, i les dites Obres Pies per a la cura d'orfes o d'estudiants, que són les que més es repeteixen; d) la importància de l'estat noble i de l'estat general com a prestamista és mínima, puix que representen només el 5,6 % i el 3,5 %, respectivament. En el primer cas no podem afirmar que sigui degut a una descapitalització generalitzada de la noblesa, sinó que entenem que és fruit d'un doble fenomen: la «llunyania» de la gran noblesa respecte a la vida quotidiana d'aquests pobles i l'escassa potència econòmica de la petita noblesa local, que amb prou feines existeix només als pobles de Gumiel, Salas, Aranda, Peñaranda i Covarrubias, així com a la vall de Valdelaguna, els veïns de la qual eren tots cavallers per raó d'un reial i secular privilegi. Pel que fa a l'estat general, l'anàlisi de les seves rendes explica que no sorgeixin prestamistes del seu si, ja que, encara que hi apareguin llauradors benestants i alguns professionals amb rendes molt més altes que les mitjanes (especialment metges i apotecaris), són minoria absoluta i, evidentment, no devien acumular excedents significatius, puix que en aquest cas els haurien donat sortida a través del sistema financer, fet que no succeeix.

Ja dins el grup dels prestamistes, s'hi observa que una minoria de persones i institucions concentren el 80 % del total prestat, mentre que per al restant 20 % hi apareix una plèiade de petits prestamistes (per a aquest càlcul s'ha establert el llindar dels grans prestamistes en 10.000 rb, equivalents a la renda mitjana d'un llaurador de la zona durant 20 anys). Al quadre 5 es recull precisament la identitat d'aquests grans prestamistes (ací el llindar s'ha apujat fins a 20.000 rb), entre els quals destaquen els grans monestirs de la zona (Silos, Caleruega, Espeja); hem de fer l'advertència que les seves inversions financeres totals eren molt més grans de les que resulten d'avaluar només les que havien realitzat als 14 pobles de la mostra. De l'estat noble només apareixen dos grans prestamistes, el pubillatge d'Isabel de Velasco i el d'Antonia de Covarrubias. Els altres són tots beneficis per al manteniment de capellanies o per a diverses obres piadoses, com s'esdevé amb la de M. Alosanz, inquisidor de Valladolid.

El nombre d'institucions que són titulars de petits préstecs és molt més elevat, i és més gran, òbviament, als pobles amb més habitants i als llocs amb un endeutament més gran. Així, a Villanueva de Carazo, per a 23 endeutats hi ha 13 institucions prestamistes; a Vilviestre, per a 18 endeutats n'hi ha 9; a Silos, n'hi ha 19 per a 56; a Quintanar, per a 47 n'hi ha 22; etc. A títol d'exemple, vegem qui són els prestamistes a Quintanar: deu capellanies (com que al poble només hi ha dos capellans, això indica que ambdós gaudeixen de més d'un benefici), quatre confraries, una ermita, una memòria de pobres, tres parròquies i dos capítols.

15. El cadastre distingeix amb tota nitidesa els béns patrimonials dels clergues dels béns corresponents als beneficis de què gaudeixen. Tant als *Memoriales* com als *Libros de lo raíz* apareixen en documents separats, tants com els beneficis de què gaudissin.

QUADRE 4. Distribució de l'import dels censos segons l'estament dels prestamistes (en rals de billó i percentatges)

	A	%	B	%	C	%	A+B+C	S %	D	%	E	%	total
Arauzo de Miel	—	—	6.188	59,0	4.295	41,0	10.483	100,0	—	—	—	—	10.483
Caleruega	—	—	14.545	43,2	19.132	56,8	3.367	100,0	—	—	—	—	33.677
Gete	—	—	2.575	94,5	150	5,5	2.725	100,0	—	—	—	—	2.725
Gumiel de Hizán	—	—	465.476	67,7	150.631	21,9	616.107	89,6	37.472	5,5	33.807	4,9	687.386
Hacinas	—	—	21.280	71,3	7.334	24,6	28.614	95,9	1.243	4,1	—	—	29.857
Huerta de Rey	—	—	1.615	38,3	2.000	47,4	3.615	85,7	—	—	600	14,3	4.215
Quintanar de la Sierra	3.300	9,4	31.614	90,5	—	—	34.914	99,9	583	0,1	—	—	35.497
Salas de los Infantes	500	0,6	47.890	65,1	10.975	14,9	59.365	80,6	14.205	19,4	—	—	73.570
Santo Domingo de Silos	—	—	10.652	25,9	30.423	71,9	41.075	97,8	—	—	1.200	2,2	42.275
Hinojar	—	—	12.021	74,5	4.113	25,5	16.134	100,0	—	—	—	—	16.134
Hortezuelos	—	—	21.300	81,4	4.869	18,6	26.169	100,0	—	—	—	—	26.169
Peñacoba	—	—	19.222	61,9	11.842	38,1	31.064	100,0	—	—	—	—	31.064
Vilviestre del Pinar	—	—	10.367	100,0	—	—	10.367	100,0	—	—	—	—	10.367
Villanueva de Carazo	—	—	8.022	66,6	300	2,5	8.322	69,1	3.717	30,9	—	—	12.039
total	3.800	0,3	672.767	66,3	246.064	24,2	922.631	90,9	57.220	5,6	35.607	3,5	1.015.458

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

Claus: A: clergat catedralic; B: clergat local; C: clergat monacal-conventual; D: estat noble; E: estat general.

QUADRE 5. Prestamistes per sobre de 20.000 rals de billó (dades relatives només als pobles inclosos a la mostra que figura al quadre 4)

<i>prestamista</i>	<i>import</i>	<i>prestamista</i>	<i>import</i>
monestir de Sto. D. de Silos	59.256	convent de monges de Caleruega	55.031
monestir de S. J. de Espeja	42.800	memòries de J. Alosanz	42.584
memòries de T. Carpintero	41.408	memòries de J. B. Herrera	40.233
confraria de l'Esclavitud	39.550	capella Ntra. Sra. del Río	33.300
pubillatge d'I. M. Velasco	32.800	collegi Vera Cruz, Aranda	30.473
cap. de Morcates	29.150	capella de J. González	28.000
memòries de B. Gaitero	24.800	capella d'I. Arroyo	23.650
F. Maurizio	23.560	convent de S. Antonio, Burgos	21.250
Dña. A. de Covarrubias	20.168	total	588.013

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

Un altra manera d'apropar-se al problema de l'endeutament consisteix a veure en quina mesura es dona segons l'activitat econòmica dels deutors i no deutors. Per a això hem pres una mostra de 8 pobles (vegeu el quadre 6): 2 de carreters (Quintanar i Vilviestre), 2 de traginers (Arauzo de Miel i Huerta de Rey), 3 d'agrícoles i ramaders (Hacinas, Salas i Silos) i 1 d'agrícola-vitícola (Caleruega). L'elenc de professions que resulta del recompte es classifica en quatre grups, amb l'assimilació dels tres primers al que avui considerem sectors d'activitat primària, secundària i terciària. Això no obstant, convé recordar que en alguns casos la denominació de l'activitat oculta una realitat força més complexa, puix que a la zona analitzada el pagès no és només sagristà, traginer, carreter o ferrer: la majoria treballa, a més, les seves terres i molts elaboren el seu vi i, fins i tot, texeixen. El cadastre d'Ensenada, i encara simplificant la realitat, valora, quan és procedent, els rendiments personals en funció de 2 o 3 activitats, i calcula els dies de treball que cada afectat dedica a les seves diferents ocupacions professionals; hem d'advertir que en aquest estudi hem optat per considerar com a professió la principal, és a dir, aquella que el cadastre considera de més utilitat. Aquesta duplicitat o triplicitat de funcions es dona també en les activitats que hem assimilat al sector terciari, en les quals és molt freqüent, per exemple, que el mestre sigui també sagristà, o que aquest sigui al seu torn *fiel de fechos*, o que el barber i el cirurgià siguin la mateixa persona. És molt important tenir en compte això, perquè, si no ho fem, es podria pensar que algunes activitats, com les de criat, jornalero o sabater, podrien obtenir censos amb l'única garantia dels seus ingressos professionals; però no és així: tots els censos són imposats sobre béns reals —terres a les zones agrícoles i cases a les ramaderes i forestals; això en general, perquè hi ha excepcions—, però no hem trobat cap cas en què com a garantia hipotecària hi constin ramats o, ni tan sols, carros, béns semovents i fungibles respectivament, ço que podria servir de base per formular una altra hipòtesi relativa a l'escàs endeutament dels pobles de carreters, mancats gairebé del tot de terres de conradis.

QUADRE 6. Nombre de deutors i de no deutors segons la seva activitat econòmica principal o la seva condició social (1752)

	A		B		C		D		E		F		G		H		totals		total	
	e	n	e	n	e	n	e	n	e	n	e	n	e	n	e	n	e	n	total	%
<i>sector primari</i>																				
criat	—	9	2	3	2	1	—	12	—	2	—	9	—	7	—	—	4	43	47	8,5
jornaler	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2	5	7	—	—	6	10	16	37,5
pages	2	15	42	6	31	29	1	4	—	—	61	20	27	35	—	—	164	109	273	60,1
pastor	—	6	2	5	1	5	—	7	—	5	—	—	6	10	—	4	9	42	51	17,6
<i>sector secundari</i>																				
terrisaire	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	2	50,0
paleta	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	—	—	1	—	—	—	2	6	8	25,0
bataner	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1	2	50,0
picapedrer	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	1	0	4	4	0,0
confiter	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	0	2	2	0,0
fuster	—	7	—	—	—	—	—	3	1	2	—	1	1	—	1	3	3	16	19	15,8
ferrer	1	3	1	1	1	—	—	2	—	1	1	1	1	4	—	—	5	12	17	29,4
magatzemista de fusta	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	1	1	2	50,0
moliner	1	2	—	—	—	—	—	3	—	2	—	2	—	2	—	2	5	11	16	31,2
forner	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	2	1	3	66,6
sastre	—	3	—	—	—	—	—	5	1	—	—	2	—	2	—	1	1	13	14	7,1
fabricant de trills	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	17	—	—	9	17	26	34,6
teixidor	1	4	—	—	5	—	—	7	—	—	1	1	7	—	—	14	20	34	41,1	
tintorer	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	0	1	1	0,0
guixaire	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	0	1	1	0,0
sabater	—	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2	1	—	1	2	7	9	22,2
<i>sector terciari</i>																				
traginer	11	51	—	—	—	—	2	138	3	11	—	—	—	—	—	—	16	200	216	7,4
algotzir	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	0	1	1	0,0
apotecari	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2	—	—	—	—	0	4	4	0,0
carreter (P)	—	—	—	—	—	—	—	—	13	41	—	—	—	1	3	41	16	83	99	16,2

carreter (NP)	—	—	—	—	—	—	—	8	32	—	—	—	—	3	36	11	68	70	13,9	
cirurgià/barber	—	1	—	—	—	1	—	2	—	1	—	1	—	1	—	0	8	8	0,0	
escrivà	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	2	—	—	—	3	2	5	60,0	
guarda	—	6	2	2	1	2	—	5	—	4	6	4	—	3	—	4	9	30	23,1	
mestre	—	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	—	1	—	1	6	7	14,3	
metge	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	0	5	5	0,0	
hostaler	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—	—	2	3	5	40,0
notari (fidel f.)	—	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	33,3	
sagristà	—	1	1	1	—	1	—	1	—	1	1	1	—	1	—	1	2	8	10	20,0
llevadora	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	0	1	1	0,0
taverner	—	—	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	—	1	—	1	1	4	5	20,0
tractant/corredor	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	3	—	—	6	3	9	66,6	

d'altres

administrador	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	0	1	100,0	
absent	—	—	—	2	1	3	—	—	—	—	—	—	2	—	2	1	9	10	10,0	
capellà/ermità	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3	0	3	100,0	
invàlid	—	—	—	—	—	3	—	—	1	2	1	—	1	1	12	4	18	22	18,2	
menors	—	5	2	3	—	3	—	4	3	9	13	12	3	6	—	21	42	63	33,3	
més gran de 60 anys	1	5	—	—	—	3	—	—	—	—	—	2	3	2	1	1	5	13	18	27,8
noble	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	1	2	50,0	
pobre	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	2	0	5	5	0,0
vídua	—	17	6	3	3	4	2	24	2	19	6	5	9	13	2	26	30	111	141	21,3
no consta	5	21	3	—	7	3	1	6	7	6	6	—	9	—	7	7	45	43	88	51,1

total 24 163 63 28 54 60 6 236 44 146 104 72 95 134 18 149 408 988 1.396 41,3

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

Claus de la capçalera: A, Arauzo de Miel; B, Caleruega; C, Hacinas; D, Huerta de Rey; E, Quintanar de la Sierra; F, Salas de los Infantes; G, Santo Domingo de Silos; H, Vilviestre del Pinar; e, endeutats; ne, no endeutats; P, carreters propietaris de carros; NP, ajudants de carreteria assalariats, encara que en ocasions portaven algun carro propi inserit en una caravana major.

Dit això, tornarem al quadre 6, on es pot observar com hi apareix ja una varietat de professions força significativa, sobretot si es considera que, dels 8 pobles analitzats en aquesta ocasió, cap no supera el 250 veïns, cosa que equival, en el sostre superior, a uns 1.110 habitants.¹⁶ És especialment rica la varietat professional del sector que hem assimilat al secundari, en què, fins i tot, hem simplificat la realitat, per exemple, en agrupar sota l'epígraf de «ferrer» tres activitats que els pobles diferenciaven: ferrer, ferrador i serraller; o en agrupar sota «paleta» també les de mestre de cases i escultor; o bé en incloure en un sol apartat dues professions diferents, les de sabater de vell i sabater de nou. Això mateix s'esdevé en algun cas de les professions del sector terciari, on sota l'epígraf d'ajudants de carreter hem englobat diverses especialitzacions: majoral, aparellador, ajudant d'aparellador, mosso i pasterer. A propòsit dels carreters, hem d'advertir que no es pot establir una separació nítida entre els carreters com a propietaris de carros i els ajudants de carreter com a assalariats: precisament, el fet més corrent és que els ajudants fossin propietaris d'un o més carros (a vegades només de mig) que integraven en una unitat major, ja que els carros no viatjaven cadascun per separat, sinó en caravanes de diverses desenes de carros (entre 30 i 60).¹⁷

Si observem novament el quadre 6, veurem que hi apareix un conjunt de professions cap membre de les quals no té pres cap cens (com s'esdevé amb les de confiter, picapedrer, tintorer, guixaire, agutzil, apotecari, cirurgia, metge, llevadora) o bé que els endeutats hi representen una proporció mínima, per sota del 10 %: criats de conreu o tragneria, sastres, arriers o traginers. Per poc que s'estudiïn els patrimonis dels individus que presenten un endeutament tan escàs o bé nul, es dedueix que n'hi ha de dos tipus: els que no tenen deutes perquè els seus ingressos cobreixen àmpliament les seves necessitats (a vegades amb excedents clars) i els que no tenen deutes perquè no tenen capacitat d'endeutament, com s'esdevé amb la majoria dels criats i jornalers i també, evidentment, amb els classificats com a «pobres de solemnitat»,¹⁸ que tenen un nivell d'endeutament pràcticament nul.

En el nivell següent, entre el 10 i el 25 % de professionals endeutats, hi apareix un grup d'activitats que presenta un índex baix, per la seva escassa capacitat per endeutar-se (pastor, paleta, fuster, sabater, guarda de camp), mentre que

16. La discussió sobre el coeficient que s'ha d'aplicar per passar de «veïns» a «ànimes» als veïnats i censos antics és recurrent. Al *Comentario* que acompanya l'edició facsímil del *Censo de Población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI* (Madrid 1829; Madrid 1982) es resumeixen alguns dels punts de vista més documentats, es recullen distints coeficients per als distints censos i es diversifiquen segons si s'han d'aplicar a zones rurals o urbanes (vegeu especialment la p. 37). En una mostra que hem elaborat a la zona estudiada, ens resulta un coeficient de 4,31.

17. «*Y las trae junto con las de su hermano Bernardo Molero*» (Pedro Nolasco Molero, Vilviestre); «*Entrando con mis carretas tres que echa mi Sr. tío, Don Juan Simón de Rioxa, beneficiado desta Villa, el que me da para alibio destas dos criados y lo que se acostumbra por la traída*» (Balthasar Santos, Quintanar); «*Assimismo trae una carreta junto con la de su amo para el comercio de conducir víberes y géneros nezarios*» (Bartholomé Martín, Vilviestre); «*Las trae juntas con las de Zeledonio Elbira para conducir sal, yerro, lana y otros géneros*» (Franzisco Martín López, Vilviestre).

18. A vegades trobem endeutaments molt forts en persones amb un escàs patrimoni; succeeix, per exemple, amb Manuela Gaitero, vídua, els ingressos anuals de la qual ascendien a 351 rb, dels quals pagava només de rèdits de censos 290 rb. És considerada per això «*pobre de solemnitad*», i la documentació hi afegeix que «*se mantiene en casa de un hijo*».

en d'altres casos la raó s'ha de buscar en el cas contrari, és a dir, que la majoria dels seus membres tenen ingressos suficients (carreters, ajudants de carreter, sagristà, taverner). En el cas de mestres de primeres lletres és més difícil definir-se, ja que els seus ingressos en ocasions són prou folgats (a Gumiel el mestre té el millor salari després del metge i de l'apotecari), mentre que d'altres vegades cobren sous ínfims, compostos d'una quantitat fixa donada pel comú i certes quantitats en espècie abonades per les famílies dels escolars.

Les professions en què entre un 25 i un 50 % dels seus membres estan endeutats són nombroses, i totes es caracteritzen, llevat de la de jornalier o notari (*fiel de fechos*), pel fet d'estar formades per menestrals, l'endeutament dels quals es devia originar quan es veien obligats a adquirir les matèries primeres, per a la qual cosa posaven com a garantia les seves escasses terres o els edificis de treball. Entenem que es pot interpretar així l'alt nivell d'endeutats que apareix entre els terrissaires, bataners, ferrers, magatzemistes de fusta, moliners, fabricants de trills, teixidors i fins i tot amb els hostalers.

Entre les activitats que presenten un nombre d'individus endeutats per sobre del 50 % hi ha els pagesos, sempre exposats a les conseqüències de les males collites i sempre necessitats de reservar com a mínim un 20 % dels grans produïts per a llavor¹⁹ (causa molt freqüent d'endeutament quan per a subsistir s'havia de consumir fins a l'últim gra). Al mateix grup apareixen també els tractants o corredors (de ramat, de vi, de badanes i de trills), així com els forners, que no eren autònoms en aquesta zona, ja que els tres que hi ha registrats depenien dels monestirs de Silos i Caleruega. Pel que fa als escrivans, un 60 % dels quals està endeutat, les causes devien ser de tipus històric (censos heretats) o per raó de les despeses del primer establiment, puix que, com és sabut, es tractava d'un ofici propietat de la corona que havia de ser «comprat» per poder exercir-lo i que contribuïa, a més, amb el dret anomenat *media annata*; formulem aquesta hipòtesi perquè tots apareixen entre els majors propietaris de la zona i amb rendes molt sanejades; és cert que també semblen dur un nivell molt alt de vida, potsers per sobre de les seves possibilitats, ja que el que en té menys té quatre criats, entre domèstics i de conreu, a més a més que quan tenen fills escolars, aquests són estudiants a Burgos, Valladolid, Palència o Madrid. En la manera de viure, s'assemblen a la petita noblesa, en la mesura que l'explotació de les seves sinendes no la porten directament, ni tampoc amb l'ajuda dels seus fills grans, sinó que l'encomanen a criats i jornalers.²⁰

19. Les anomenades «*notas de balor*» que hi ha entre la documentació del cadastre permeten d'estudiar amb notable precisió els sistemes de conreu, els rendiments dels diferents conreus i els preus agraris. Per elles sabem que a les comarques analitzades els rendiments dels cereals se situaven entre tres i vuit fanecades per fanecada «*de puño*» sembrada, segons els grans i la qualitat de les terres; el valor mitjà se situa entorn de 5 fanecades/fanecada; d'açò que estimem les reserves en un 20 per cent.

20. En alguns pobles s'introdueix la figura de l'anomenat «*labrador mixto*», que treballava una part de l'any a la seva hisenda i una altra com a jornalier. Per tal de precisar si un pagès havia de ser considerat com a llaurador o llaurador mixte, el cadastre fixà a Gumiel de Hizán el nombre de jornades de treball que cada tipus de terra necessitava. Establí en 8 jornades anuals el treball d'una faneca de terra per sembrar (cereal) i en 5 jornades anuals el treball a una *aranzada* de vinya (200 rabasses). Així sí, per exemple, un pagès tenia 4 fanecades de sembradura i 2 *aranzadas* de vinya, es deduïa que necessitava dedicar al seu conreu un total de 42 jornades per any. I com que el nombre de jornades «fiscals» va establir-se en 120 per als llauradors, això volia dir que a aquest pagès li restaven 78 dies laborals disponi-

Amb aquests comentaris deixem de costat l'endeutament —hi tornarem a les conclusions finals— per endinsar-nos en l'anàlisi de les seves causes, entre les quals estudiarem seguidament les anomenades detraccions.

2. LES DETRACCIONS

Com és ben sabut, hi havia dos sistemes detractius principals: el primer, eclesiàstic, era constituït pels delmes i primícies que l'Església rebia de tots els que obtenien productes agraris, fossin agrícoles o ramaders; el segon, civil, era format per les rendes provincials, conjunt d'impostos sobre les compra-vides i el consum.

Els delmes i primícies

Originàriament, la percepció dels delmes correspongué íntegrament a l'Església, la qual més tard en va cedir una part a la corona, les dites *terces reials*, que després de diverses vicissituds es consolidaren com a «dues parts de la tercera porció dels delmes», o també com «*los dos novenos de todos los frutos, rentas y otras cosas que en estos nuestros reynos se diezman*», segons recull la *Novísima recopilación*. En teoria es tracta, doncs, i com el mateix mot *delme* indica, d'una percepció clarament determinada: «de deu, una» «de pa i vi i ramats, i de totes les altres coses que s'hagin de donar dretament»; en d'altres paraules, el deu per cent, en espècie, de tots els fruits recollits de la terra (cereals, hortalisses, herba, lli, cànem, oli, mel, etc.) o resultat d'una primera elaboració (formatge, borraïllons, ...). La delmació obligava tothom: «*como por los Ricos-Hombres, como por los Caballeros, como por los otros pueblos, que todos demos cada uno el diezmo derechamente de los bienes que Dios nos da*».²¹

Per a la percepció del delme, l'administració eclesiàstica dividia cada diòcesi en delmaris (*taxmias*), que no sempre coincidien amb les parròquies i menys encara amb els termes municipals, i era cosa freqüent que en un mateix terme existissin diversos delmaris o territoris decimals, en cadascun dels quals hi havia o hi havia hagut una església parroquial, una ermita, un monestir, un convent, etc., de manera que el delmari subsistia encara que l'edifici eclesiàstic ja no existís, per exemple com a conseqüència d'haver-se despoblat un nucli de població, origen al seu torn de nombrosos vedats rodons. A cada delmari hi havia un responsable de la percepció i repartiment dels delmes, que era conegut a la documentació del cadastre com a *collector* (hi havia, a més, un *collector* independent per a les *terces reials*, anomenat *tercer*), el qual tenia al seu càrrec el control del graner, lloc on s'emmagatzemaven els fruits fins al seu repartiment o alienació. El *collector* tenia l'obligació de registrar anualment en el *Libro de Taxmia* el padró dels delmes i les quantitats rebudes de cada fruit, així com el detall precís de la seva distribució. Aquest llibre, juntament amb els restants comptes eclesiàstics, era

bles, que podia dedicar a altres hisendes, per la qual cosa era classificat com a «llaurador mixte». El calificatiu de llaurador només li era assignat si les tasques de les seves terres exigien 120 o més jornades a l'any.

21. Vid. *Novísima recopilación de las Leyes de España*, llibre I, títol v, llei II i títol VII, llei I.

revisat periòdicament per l'ardiaca, una de les dignitats existents en els capítols catedralicis. Les normes per a la distribució dels delmes figuraven a les constitucions sinodals, i amb tot el detall al *becerro* de cada catedral, que hom havia ordenat que es portés a Osma en el sínode del 1511: «*Otrosí, ordenamos e mandamos que se haga libro general de las cosas de este obispado que se llame libro del becerro... en el cual se ponga... e lo que tienen e como parten las particiones e como llevan en los diezmos e primicias.*»²² El dit repartiment era, en un principi, matemàticament simple: set novenes parts (77,8 %) corresponien a l'Església i les dues novenes parts restants (22,2 %) a la corona. Però tant una institució com l'altra, en el transcurs dels segles procediren a lliurar, generalment a perpetuïtat, parts de la quantitat que els corresponia a determinades persones o institucions. En concret, la corona va alienar els seus drets sobre les terces, a vegades només la meitat (1/9), i més sovint la totalitat (2/9).

Consegüentment amb la finalitat del delme («*y porque los diezmos son para sustentamiento de las Iglesias, Prelados y Ministros dellas, y para ornamentos*»), la part de l'Església solia distribuir-se segons un cànon fix: 3/9 (un dels terços) eren per al clergat catedralic, uns altres 3/9 corresponien al clergat local i 1/9 es reservava per a «la fàbrica» de l'església, és a dir, per al manteniment de l'edifici i del culte, conegut aquest amb el nom de *noveno pontifical*. El terç catedralic se subdividia al seu torn entre el bisbe i el capítol, constituït aquest per un nombre variable de canonges i per les congregacions de *racioners* i *capellans*, formades per clergat auxiliar que subsistia mitjançant la dotació d'una *ració* (de vegades només mitja) o amb les rendes d'alguna capellania. Dintre del clergat catedralic hi havia *dignitats* —degà, ardiaca, cabiscol o director del cor, mestrescola, etc.— que tenien adscrites determinades fraccions del delme d'alguns delmaris. El terç local es distribuïa —també segons regles determinades— entre el *capellà* titular de la parròquia del delmari i els *tinents*. Excepcions a aquest model teòric eren els monestirs, que gairebé sempre posseïen *estats* més o menys extensos i rics, bé per dotació fundacional —reial o senyorial—, bé per dret d'herència o de compra-venda. Aquests estats delmen segons el model general a no ser que hi hagi una concessió pontificia (mitjançant butlla) o una concòrdia amb el bisbat, cas en el qual aleshores el monestir rep íntegrament els delmes de les seves pertinençes.

Però aquest patró es va anar complicant, fins al punt que en el mig centenar de llocs estudiats hi apareix una gran diversitat, els aspectes més rellevants de la qual recollirem tot seguit.

Era un fet corrent que, dels tres terços en què es dividien els delmes, el més subrepartit fos el terç catedralic. Així, a Quintanilla de los Caballeros, d'aquest terç se'n feien quatre parts, tres de les quals passaven al capítol d'Osma i una altra al seu bisbe. A Hontoria de Valdearados aquest terç es repartia per meitat entre el bisbe i el capítol, mentre que a Peñaranda, Fuentespina i Gete la totalitat del terç era privativa del bisbe. D'altres models de repartiment d'aquest terç són els que estipulen de manera explícita les participacions d'algunes dignitats i entitats, sobre les quals en ocasions s'aplicava el *redelme*, del qual gene-

22. Witold KULA, a la seva obra *Miary i ludzie* (Varsòvia 1970) (hi ha traducció al castellà: *Las medidas y los hombres*, Madrid 1980), realitza un estudi interessantíssim del significat social i econòmic de les antigues mesures, i en la seva anàlisi abasta tot l'àmbit europeu i una bona part de l'Àfrica, amb èmfasi especial a Polònia.

ralment es beneficiava l'ardiaca, que consistia en la percepció del deu per cent del que corresponia al bisbe, capítol, degà o cabiscol. Això succeeix a Palacios, Quintanarraya, Cabezón i Hacinas.

També el terç que correspon al clergat local apareix amb nombrosos models de repartiment, alguns dels quals de difícil seguiment, ja que no és estrany que es trobin beneficiaris foranis en qualitat de *prestameros*, ço que no significa res més que en un moment determinat feren un préstec a l'Església, i que se'ls paga no amb uns rèdits determinats, sinó amb una fracció del delme d'un lloc determinat. Aquest cas es dóna, entre d'altres, a Arauzo de Miel, on del terç local se'n fan onze parts, set per al clergat parroquial, dos «*para don Juan de Mamblo-na, actual prestamero*» i dos per al col·legi seminari d'El Burgo de Osma. El repartiment més atomitzat es dóna a Coruña del Conde, on el terç local correspon per parts iguals al rector de la vila, al de Peñalba de Castro, al degà d'Osma, a don Pedro Baquero «*por el beneficio llamado subdiaconato*», «*a D. Bartholomé Balledor por el préstamo maior que goza*» i a la col·legiata de Sòria. Però aquests casos han de ser considerats com a excepcions, ja que és molt més freqüent que el terç que ens ocupa correspongui íntegrament al clergat local.

Pel que fa al darrer terç, el que és conformat pel novè pontifical i les terces reials, és el que menys alteracions presenta, puix que en la majoria dels casos la qüestió es redueix a saber qui és el titular del dret de percepció de les terces, si la Real Hacienda o algú altre, i en aquest cas si és que en gaudeix «*por donación regia o por servicios personales o pecuniarios*». A tota la zona estudiada, les terces corresponen a la corona a setze delmaris. En els altres pertanyen a nobles, la majoria dels quals són també senyors d'algun terme de la zona. El que rep un major nombre de terces és el duc de Frías, a qui corresponen les de divuit delmaris; el segueixen en importància el duc de Medinaceli (sis delmaris), el de Veragua (tres), el comte de Castrillo i la casa de Bernuy (dues cadascun), i el comte de Miranda i el duc d'Osuna (una cadascun).

Ja hem fet al·lusió a l'excepció representada pels delmes dels monestirs. En desenvolupament d'allò indicat, assenyalem que el de Caleruega rep la totalitat dels delmes de la dita vila, així com el de Silos rep els d'Hinojar de Cervera, i el de La Vid «*lleva enteramente*» els delmes del seu terme rodó i els de l'ermita de Nuestra Señora de Quintanilla la Yerma «*de los términos que se dice Quintanilla y Recuerda*», al terme d'Hontoria de Valdearados. El mateix convent rep els de les terres que posseeix a Tubilla del Lago i a Valdeande, terres que té donades a cens perpetu o en arrendament a diversos veïns. Per la seva part, el monestir d'Espeja rep, també «*enteramente*» els delmes «*del término que se dice Nuestra Señora de Boezo*», a Hinojar del Rey. Al seu torn, el de San Pedro de Gumiel porta els del seu terme i els de les heretats que a més de divuit llocs té donades a renda o a foc perpetu. En tots aquests casos no se separen les terces reials, de les quals també es beneficien.

La transhumància —practicada a tota la vall de Valdelaguna i en un grau molt menor a Demanda— presenta com a particularitat la doble delmació, o, dit amb més propietat, la *delmació compartida*, puix que la meitat del delme es lliura del delme allà on hivernen els merinos («*la Estremadura*» que ells defineixen com «*los pastos situados más allá del Duero*») i l'altra meitat, «*adonde agostan*»: «*Del ganado lanar, cabrío y yeguar, de lo que pasta en la Estremadura su mitad, y la otra a los ynteressados en los diezmos de aquel territorio, y lo*

que por cada caveza de cria yeguar que se ttrae de dicha provinzia se pagan en este veynte maravedís y por cada cria de baca, que pastan todas en este lugar, quarenta maravedís.»

Si la massa decimal dels dits delmes majors presenta a cada lloc un model de repartiment ben determinat, és pràctica generalitzada que sigui el clergat local el que es beneficiï en exclusiva —«*privativamente*», diuen els documents— dels dits delmes menors, o *menudos*, i fins i tot *remenudos*, entre els quals s'inclouen normalment els delmes de les closes. La resposta que Brazacorta dóna a aquesta qüestió resumeix força bé la pràctica habitual: «*Y los diezmos que llaman menudos y remenudos, quales son zerdillos, pollos, cáñamo y hortaliza son y pertenecen al mismo Cura*»; només hi hem d'advertir que on sí que hi ha alguna variabilitat és en allò que es considera a cada lloc productes majors o menors; així, si el cànem és menor a Brazacorta, a Gumiel és major, i igualment passa amb el lli, la cera, la mel i les llanes. En qualsevol cas, és molt freqüent que els beneficiaris rebin cada any una quantitat de diner preestablerta en lloc dels fruits menuts.

A vegades la fruïció privativa per part del clergat local no es reduïa als delmes menors, sinó que a certs indrets s'hi afegia una part dels majors. En són exemples Palacios i Pinilla de los Barruecos, on «*los frutos que de todas espezies diezman hembras solteras y varones solteros y los diezmos de todas las espezies de granos que se cogen en las heredades cercadas o zerradas, como también los pollos, crias de zerda y de ganado maior, lino, yerba y enjambres son propias y privativas de el Curato*».

D'altres figures del delme són les anomenades *sacas* i les «*mexoras*». Les *sacas* constitueixen una pràctica generalitzada, que consisteix a treure de la massa del delme, prèviament al seu repartiment entre els beneficiaris, una certa quantitat de fruits amb destinació als participants en la recepció i mesura dels delmes, així com en la seva comptabilització (els delmers). En una bona part de la zona estudiada, el personatge central d'aquestes *sacas* és don Antonio Hervás, delegat de l'arxiprest, que viatjava de poble en poble a cavall, acompanyat d'un criat amb el seu roc que actuava com a mesurador i rasador (havia de passar la rasadora per eliminar el caramull dels grans). A cadascun dels pobles rebia quantitats diverses; per posar un exemple, a Honoria del Pinar consistien en 15 almuds de cada espècie de grans (uns 55 quilograms de cada espècie), a més d'un anyell, un borralló, un formatge i dotze rals. El criat-taxador-rasador rebia quantitats menors, que tornaven a ser d'importància per al capellà que actuava com a col·lector, el qual, a més, solia rebre una certa quantitat més pel lloguer dels alforins, si és que eren eclesiàstics, i per fer el padró dels delmes. La figura del sagristà tampoc no podia restar-ne al marge, encara que la quantitat de gra que se li lliura duu com a contrapartida «*la obligación de dar las ostias necesarias*». I, encara que es tracti d'un detall gairebé irrellevant, assenyalem, en relació amb aquestes *sacas*, que quasi tots els pobles diuen que els que se'n beneficiaven escollien sempre el millor, i es donava el cas que era regulat quin havia de ser el pes mínim dels formatges de les *sacas* («*quatro libras*») o de les llanes («*media arroba*»), per ço que es donava tota la raó al refrany que diu «*quien parte y reparte se queda la mejor parte*».

Pel que fa a les anomenades *mexoras*, no eren altra cosa que abusos de poder en la utilització de les mesures, qüestió que ha estat estudiada per Witold Kula en relació amb la França pre-revolucionària. Doncs bé, a Burgos també es

denuncien aquestes pràctiques: Quintanilla Urrilla la formula d'una manera gens ambigua quan diu que els grans «*los llevan colmes, sin rasero, que tendrá cada fanega de cualquier especie dos celemines de creces, de suerte que cada una sale de catorze celemines*». A Huerta de Abajo es diu que prenen els grans «*por medida sin rasero, llevando de creces en cada fanega medio celemin*». La utilització abusiva de mesures de més capacitat que l'establerta semblava que s'estenia fins i tot a actes no relacionats amb el delme, com denuncia Mamolar en referir-se al pagament que feia al monestir de Silos per raó de senyoria: «*Su Rev. Padre Abad tiene la facultad de confirmar la elección que hace el Ayuntamiento (...) perzibiendo por este motivo treinta y seis fanegas de pan mediado trigo y cebada, en medida maior que esta, reduzida a treinta y nueve celemines de la corriente.*»

Bé, després de tants models de repartiment, ¿què és el que arriba finalment als distints beneficiaris, amb independència de les *sacas*? Al quadre 7 es resumeix la distribució, ja sobre valors absoluts, i d'ací resulta que l'Església rep el 81,5 % del total de la massa del delme dels 59 municipis (71 delmaris), quasi 4 punts per sobre del valor teòric (77,8 %) que li corresponia, en aquest cas a causa del fet que els monestirs no detreuen pràcticament mai les terces reials. El resultat intraeclesial és aquest: 32,4 % per al clergat catedralici, 39,5 % per al local i 9,6 % per al monacal-conventual, valors del tot coherents amb l'estructura de l'origen dels préstecs a què abans hem alludit. La gran perjudicada és la corona, que només rep el 4,7 % en lloc del 22,2 % que li corresponia per raó de terces reials; el que deixa de rebre la corona passa a diversos nobles (12,7 %), a quatre municipis (1,2 %) i a l'Església (3,7 %), resultat tot plegat d'una política conjunturalista d'inveterades alienacions.

QUADRE 7. Participació en els delmes de 71 delmaris

	<i>participació</i>	<i>nombre de participacions</i>
A. Església		
A.1. clero catedralici		
bisbe	11,4	36
capítol	14,5	43
dignitats	2,5	20
congregacions auxiliars	2,2	9
altres	1,8	7
subtotal A.1.	32,4	115
A.2. clero local		
curat	26,0	63
prestamers	3,0	15
fàbrica parroquial	10,5	60
subtotal A.2.	39,5	138
A.3. monestirs i convents	9,6	11
total Església	81,5	264
B. corona	4,6	16
C. noblesa senyorial	12,7	40
D. municipis	1,2	4
<i>total</i>	<i>100,0</i>	<i>3,24</i>

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

Quant a les primícies, es dona una gran uniformitat en els seus beneficiaris i una gran variabilitat en la seva taxa. El beneficiari és sempre el clergat local, amb l'excepció de Fuestespina, on la meitat correspon a la congregació de capellans d'Osma, mentre que la taxa va des d'un almud per colliter i gra sembrat (com s'esdevé a tota la vall de Valdelaguna, potser perquè ací la collita de cereal era gairebé inexistent), a sis almuds per colliter i espècie sembrada, taxa que s'aplica a Hontoria del Pinar, Moncalvillo, Neila i Cabezón. Els valors intermedis també es donen: tres almuds a dotze llocs, tres almuds i dos quartans en un lloc, quatre almuds en dos, «*correspondiendo pagar a cada cosechero de cada grano que sembrare, y ello aunque la cosecha fuese corta*» o, fins i tot, es perdés totalment. Però també hi ha indrets on l'acte de pagar les primícies ha evolucionat vers una quantitat fixa, com passa a Salas, on «*todos los vecinos con casa abierta*» contribueixen amb vuit almuds, meitat blat meitat sègol, situació que es repeteix a Castrillo de la Reina i també a Castrovido.

El sistema de les primícies, com ja hem assenyalat en un altre estudi,²³ era, de fet, molt menys equitatiu que el dels delmes, perquè no era proporcional als fruits que cadascú collia i perquè no variava la seva taxa en funció de la variabilitat interanual de les collites. Per a conèixer el significat mitjà de les primícies, hem calculat el que representaven en relació amb els delmes, encara que només ho hem fet per al blat i en quinze llocs, i ens ha donat com a resultat uns valors que van des del 5,2 % dels delmes en una de les parròquies de Peñaranda, a un 57 % en una altra de les de Neila, i els més freqüents són els valors situats entre el 15 % i el 20 %. El valor mitjà del total de la mostra que hem analitzat és del 12,6 %, ço que porta a afirmar que la detracció sumada de delmes i primícies a la zona era aproximadament l'11,5 % de la renda agrària bruta.

Però el clergat local no componia la seva còngrua només amb la seva part dels delmes i amb les primícies; hi afegia les rendes dels beneficis i una sèrie de «gabelles» corresponents a un conjunt d'ingressos que podríem englobar sota els epígrafs d'almoines, oblacions i «drets d'estola». El problema de l'extensió ens obliga a no deturar-nos ni tan sols breument en aquesta nova i interessant font d'ingressos per al clergat i deductiva per als seculars, encara que assenyalarem alguns punts d'interès: *a)* sota aquests epígrafs s'engloben ingressos tan diversos com almoines per a misses votives o d'aniversari, ajuda de vestuari, donacions per a l'ornament del temple o per al manteniment del culte (cera, vi, encens, oli per al llum), o contribucions per raó de viàtic, drets de sepultura, permís de veremar, permís per treballar a la terra en dies de festa, lletanies, rogatives o pagament per a les despeses de les festivitats eclesiàstiques universals o locals; *b)* però aquestes almoines, contra el que avui podria semblar, tot i ser voluntàries en origen, esdevenien vinculants un cop eren acordades, fins al punt que al cadastre consten com a càrregues (hipotecàries) sobre béns immobles concrets, generalment horts, prats, trulls i cases; *c)* d'altra banda, resulta força significativa l'alta correlació que hem trobat ($r = 0,82$) entre censataris i donadors d'almoines, ço que ens porta a pensar que hi havia algun tipus de costum establert que relligava la contractació d'un cens al compromís d'una almoina, que, com que era perpètua, elevava indirectament l'interès i els rèdits; la quantia mit-

23. C. CAMARERO BULLÓN, *Pequeña propiedad, descapitalización campesina y cooperativismo agrario. Gumiel de Hizán, Burgos, 1748-1983* (Madrid 1984; còpia ciclostilada), ps. 364 i ss.

jana de les almoines varia notablement segons els pobles, i era especialment alta a Gumiel, en clara correspondència amb l'alt nivell d'endeutament; en una mostra de 14 pobles s'han obtingut valors tan dispars com 0,9 rb per veí i any a Huerta de Rey i 47,9 rb a Gumiel. De tota manera, el que interessa més al propòsit d'aquest treball és saber que, a la dita mostra, el valor global de les almoines s'acosta al 3 % de la renda agrària bruta, i que arriba a un 7,8 %, gairebé un altre delme, a Gumiel.

Les rendes provincials

Si els delmes i primícies resulten ésser una detracció bàsicament eclesiàstica, les rendes provincials conformen un conglomerat d'impostos civils no gaire complex, puix que era constituït només per cinc tipus de gravàmens: l'*alcabala* (el 10 % de totes les transaccions de compra-venda), els *cientos antiguos y renovados* (un 4 % més sobre aquestes mateixes transaccions), els *diecinueve millones y medio* (contribució extraordinària establerta pel regne i recaptada per enregistrament entre tots el llocs de la corona), les *cises* (gravamen sobre el consum, variable per a cada producte) i el *servicio ordinario y extraordinario* (contribució que feien només els veïns *pecheros* com a ajuda per a les despeses de guerra). Tant el *servicio ordinario y extraordinario*, també dit *servicio real*, com els *diecinueve millones y medio* foren gravàmens que concedí el regne a la corona²⁴ en determinades conjuntures polítiques, però que després restaren definitivament implantats en el sistema impositiu castellà.

El cobrament de les rendes provincials fou arrendat per la corona durant molts segles, però, precisament als anys en què se centra aquest treball, es començava a produir el canvi vers l'administració directa per part d'hisenda. La inexistència d'un sistema de cobrament individualitzat, així com la impossibilitat de seguir des de l'administració la comissió d'actes impositius, desembocà en el mètode de repartiment i enregistrament, i es fixà a cada lloc la quantitat amb què havia de contribuir, mentre que corresponia després a l'administració de cada municipi la determinació de la forma de pagament per part de cada veí. Aquesta és, precisament, la situació que trobem ja plenament assentada a la zona, bé que el sistema de recaptació varia d'uns ajuntaments a d'altres, sobretot en el gravamen sobre el consum, les *cises* i els *millones*. El cas més freqüent és que cada ajuntament imposi una cisa única sobre el consum a la taverna, i si amb el que s'ha recaptat no s'arriba a atènyer la quantitat necessària fixada en el registre hom acut aleshores al repartiment entre els veïns i, fins i tot, a treure els fons necessaris dels propis del municipi. Pel que fa a alcabales i *cientos*, amb el que es recaptava pel gravamen dels actes de compra-venda n'hi devia haver prou sempre per a pagar les arques reials, ja que en cap poble no s'alludeix a sistemes de recaptació extraordinaris.

Per a poder calibrar, encara que sigui aproximadament, el pes real d'aquests

24. M. ARTOLA, a la introducció de *La Hacienda del Antiguo Régimen* (Madrid 1982), estudia que l'establiment de noves càrregues havia de ser demanat pel regne («*término que significa lo mismo que las Cortes*») a la corona, encara que aquesta en fos la preconitzadora; un cop acomplerta aquesta formalitat, el rei el concedia, de manera que només tenia força de llei quan es promulgaven els decrets corresponents.

gravàmens, es relaciona seguidament el seu valor amb el nombre de veïns en una mostra de 28 pobles (vegeu el quadre 8). A la vista de les dades del quadre, el primer aspecte sobre el qual hem de cridar l'atenció és la gran varietat que es produeix en la quantia de les rendes provincials quan es calcula el seu valor mitjà per veí. Així, a les alcabales i *cientos* es passa del valor mínim de 8 rb per veí a Quintanar fins als 86,5 rb de Gumiel, que supera fins i tot Aranda, aquest amb 76 rb, i el valor mitjà per al conjunt de pobles estudiats és de 46,7. Pel que fa a les cises i *millones*, Quintanar torna a donar el valor mínim per veí amb només 3,5 rb davant els 49 rb de Coruña del Conde, que dona el valor màxim, més del doble del mitjà de la mostra, que és de 23,5 rb. Una gran disparitat torna a produir-se en el de *servicio real*, en el qual, essent el valor mitjà 3,8 rb, les quantitats mínima i màxima se situen respectivament a 0,4 rb (Rabanera) i 8,9 rb (Brazacorta). Sumades totes les rendes provincials, la quantia mitjana per veí és de 74,0 rb, amb un ampli ventall que va dels 12,7 rb de Quintanar i els 157,1 rb de Coruña del Conde, poble al qual segueixen Gumiel, amb 128,1 rb, Brazacorta, amb 124,6 rb, Zazuar, amb 106,4 rb, i Aranda, amb 101,8 rb. L'escassa cotització de Quintanar (12,7 rb/veí) pot ésser deguda, amb molta probabilitat, a les exempcions de què gaudien molts dels seus veïns per la condició de membres de la Real Cabaña de Carreteros.

És obligat que ens preguntem el perquè de tanta desigualtat impositiva, però la resposta exigiria un nivell d'anàlisi de la producció de cadascun dels pobles, ço que desborda els límits físics d'aquest treball. Això no obstant, deixem constància ací del gran interès científic que tindria l'estudi detallat dels criteris que segueixen les comptadores provincials per al repartiment, ja que és obvi que aquest no consistia en el simple repartiment proporcional al nombre de caps de casa. Una pregunta que sí podem respondre és què significaven les rendes provincials comparades amb els delmes. Per fer-ho hem escollit una mostra àmplia amb un seguit de pobles dels quals posseïm prou informació, tot i saber que els resultats no seran matemàticament perfectes, puix que ja hem vist que hi havia diversos criteris d'aplicar el delme. Això no obstant, la comparació representa una bona aproximació al tema (vegeu, en aquest respecte, el quadre 9). Si es consideraven només els valors totals resultants d'aquesta mostra de catorze pobles, resultaria que el valor de les rendes provincials suposaria una quantitat pràcticament idèntica al valor dels delmes, és a dir, un altre 10 % de la renda agrària bruta. Però el valor mitjà emmascara també en aquest cas una gran desigualtat, ja que, enfront de llocs com Gete, on les rendes provincials són gairebé sis cops més grans que els delmes, a la majoria dels pobles aquests són notablement més grans que aquelles. No sembla, doncs, que sigui cap temeritat concloure que el pes dels impostos civils era molt desigual, que variava entre un 3,2 % de la renda bruta (Tubilla del Lago) i un 16,3 % d'aquesta (Villanueva de Carazo).

Però les rendes provincials no eren gravàmens que només s'acreditessin en produir-se un acte imposable, ja que pràcticament tots els pobles, en les seves respostes, alludeixen a determinades quantitats assenyalades per al seu pagament des de la comptaduria, cosa que invalida el seu caràcter d'índex significatiu de compra-ventes i consum. Malgrat tot, si els pobles paguen quantitats fixades en els repartiments, ells sí que reben dels veïns les quantitats que els corresponen per les seves compra-ventes i consum, tant en la vida quotidiana com en ocasió de fires (és el cas de Gumiel i d'altres amb la percepció de la dita *alcabala del viento*);

QUADRE 8. Pagaments per raó de rendes provincials (1752) (en rals de billó)

<i>població</i>	<i>veïns</i> A	<i>alcabales</i> <i>i cientos</i> B	B/A	<i>cises i</i> <i>millones</i> C	C/A	<i>servicio real</i> D	D/A	<i>total</i> E	E/A
Aranda de Duero	728,5	55.712	76,4	15.148	20,8	3.270	4,5	74.130	101,8
Arandilla	29,5	618	20,9	543	18,4	180	6,1	1.341	45,4
Brazacorta	23,5	957	40,7	804	34,2	210	8,9	2.928	124,6
Baños de Valdearados	61,5	1.862	30,3	1.129	18,3	67	1,1	3.058	49,7
Cabezón de la Sierra	67,5	1.149	17,0	2.008	29,7	286	4,2	5.305	78,6
Coruña del Conde	30,5	1.575	51,6	1.500	49,2	144	4,7	4.794	157,1
Caleruega	65,0	850	13,0	1.369	21,0	300	4,6	2.519	38,7
Fresnillo de las Dueñas	77,0	4.698	61,0	2.032	26,3	683	8,8	7.413	96,3
Fuentespina	206,5	6.850	33,2	4.332	21,0	326	1,6	11.508	55,7
Gete	9,0	203	22,6	72	8,0	32	3,6	307	34,1
Gumiel de Hizán	324,5	28.068	86,5	11.279	34,7	2.238	6,9	41.585	128,1
Hinojar del Rey	24,0	1.261	52,5	934	38,9	113	4,7	2.308	96,1
Hacinas	92,5	3.207	34,7	2.386	25,8	447	4,8	6.040	65,3
Huerta de Arriba	175,0	4.376	25,0	4.400	25,1	302	1,7	9.078	51,8
Hontoria de Valdearados	79,0	3.173	40,2	1.632	20,6	314	3,9	5.119	64,8
La Gallega	74,0	1.488	19,3	1.686	22,8	165	2,2	3.279	44,3
Moncalvillo	83,5	2.732	32,7	1.669	20,0	400	4,8	4.801	57,5
Neila	136,0	3.267	24,0	3.206	23,6	217	1,6	6.690	49,2
Peñalba de Castro	36,5	1.427	39,1	970	26,6	144	3,9	2.541	69,6
Pinilla de los Barruecos	70,0	2.697	38,5	1.758	25,1	292	4,2	4.747	67,8
Palacios de la Sierra	200,0	5.906	29,5	7.411	37,0	636	3,2	13.953	69,7
Quintanar de la Sierra	163,5	1.342	8,2	568	3,5	176	1,1	2.086	12,7
Quintanilla Urrilla	22,5	548	24,3	356	15,8	70	3,1	974	43,3
Rabanera del Pinar	102,0	2.064	20,2	2.262	22,2	43	0,4	4.369	42,8
Valdeande	65,0	700	10,7	1.123	17,3	238	3,7	2.061	31,7
Villanueva de Carazo	41,0	872	21,3	305	7,4	84	2,0	1.261	30,7
Vadocondes	154,0	2.675	17,4	3.075	19,9	841	5,5	6.591	42,8
Zazuar	142,0	11.659	82,1	3.084	21,7	360	2,5	15.103	106,4
total	3.283,5	153.364	46,7	77.041	23,5	12.578	3,8	242.983	74,0

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

per cert, que el pagament de cises corresponia quasi en la seva totalitat als veïns amb menys béns, ja que els més benestants s'autoabastaven tant de carn com de gra. Per consegüent, l'estimació de quant suposava aquesta detracció als veïns és millor deduir-la d'allò que els pobles en rebien que no pas del que paguen a la hisenda reial o a d'altres titulars. Així calculat, i per a una mostra de vuit pobles, resulta que el que els veïns pagaven pels gravàmens compresos en les rendes provincials s'acosta al 15 % de la renda agrària bruta, i arribava al 17 % als llocs vitícoles per causa del gravamen afegit de *fiel medidor y correduría*.

QUADRE 9. Comparació en alguns pobles de les quantitats aportades per raó de delmes i per rendes provincials (en rals de billó)

<i>població</i>	<i>veïns</i>	<i>valor dels delmes</i>	<i>valor de les rendes provincials</i>	<i>relació delmes/rendes provincials</i>
Baños de Valdearados	61,5	9.116	3.058	100/33
Brazacorta	23,5	3.491	2.928	100/83
Cabezón de la Sierra	67,5	4.553	5.305	100/116
Caleruega	65,0	4.570	2.519	100/55
Gete	9,0	56	307	100/548
Gumiel de Hizán	324,5	29.113	41.585	100/142
Hacinas	92,5	5.163	6.040	100/117
Hinojar	24,0	4.028	2.308	100/57
Huerta de Abajo	47,0	2.551	1.363	100/53
Moncalvillo	83,5	5.120	4.081	100/94
Neila	136,0	6.758	6.690	100/99
Rabanera del Pinar	102,0	7.024	4.369	100/62
Tubilla del Lago	39,0	2.441	793	100/32
Villanueva de Carazo	41,0	770	1.261	100/163
total	1.116	84.754	83.327	100/98

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

Per consegüent, sembla provat que: *a)* les rendes provincials que ha de pagar cada unitat local es fixen des de dalt i per a un període de temps que depèn de quan s'ordena variar la quantitat amb què cada província ha de contribuir; *b)* que en la fixació del valor de les dites rendes no se segueix únicament el criteri del nombre de veïns que componen cada unitat local; *c)* que resulten uns grans disparitats d'uns pobles respecte als altres, tant si es considera la suma mitjana amb el que contribueix cada veí, com si el que es relaciona és el valor de les rendes provincials amb el valor dels delmes, encara que en aquest punt convé no oblidar que el valor dels delmes variava d'un any a un altre en funció de les collites; d'açò resultaria que aquesta relació seria també variable segons l'any delmari que es considerés.

Els drets de senyoria i d'altres imposicions

Els pobles estudiats no contribuïen solament amb les rendes provincials. S'hi afegien d'altres imposicions —generalment de poca quantia— pels més diversos conceptes, que es pagaven les unes a la hisenda reial i les altres al senyor del lloc.

Per raó de senyoria, la situació dels 49 ajuntaments estudiats era la següent: de reialenc, 22; de senyories seculares, 22; d'abadies, 5, sense que aquesta adscripció jurídica signifiqui gaire pel que fa als impostos, ja que a les 22 viles reials trobem nombrosos casos en els quals les alcabales han estat alienades (el duc de Medina-celi duu les de 4 pobles; el duc de Frías, les de 8; el comte de Castrillo les d'un; el duc de Veragua, les de 2). I no només això, sinó que trobem fins i tot viles reials que paguen la *martiniega* —impost típicament senyorial— a persones o institucions no de reialenc precisament, com s'esdevé a La Gallega, que paga per això 42 rb al duc de Veragua. Excepte aquest cas, que sembla que és excepcional, el que sí que és freqüent és el pagament d'*utensilios*, *penas de cámara*, *aguardiente*, *naypes*, *nieve* i *pata hendida*, mentre que hi apareix també aïlladament el dret de *castillería* (a Hacinas, que és pagat al comte de Monterrey) i els *achaques de Mesta* (a La Gallega). Però el conjunt de totes aquestes imposicions a les viles de reialenc no arriba al 10 % del valor de les rendes provincials, cosa que permet avaluar-les amb força aproximació pels volts de l'1,5 % de la renda bruta agrària.

No es pot dir el mateix de les viles de senyoria no reial, on les imposicions són molt més variades i sempre més oneroses. Així, Arandilla paga al seu senyor, el comte de Coruña, 289 rb per un dret que anomenen de *pedido*, que suposava 1 rb més del que la dita vila pagava per raó d'alcabales; a més, contribuïa amb 17,5 fanecades d'ordi en concepte de *martiniega* i amb unes altres 18 fanecades de blat i ordi per meitat pel dret de *pan de molinos*, que suposava uns altres 329 rb, quantitat igual a la que la vila pagava per raó de *cientos* i cises. Per la seva part, Contreras paga al duc de Frías per raó de *martiniega*, *yantar*, *foro de carneros* i *obrediza*. Caleruega, al convent de dominicans, 170 rb per *pechos y galeotes*, 10 rb per *penas de cámara*, 36 rb i 22 gallines vives per raó de senyoria, i contribuïa, a més, amb el treball de dos obrers que posava la vila a disposició del convent (pervivència clara dels serveis personals dels segles medievals) i amb els *vagajes* per al trasllat dels grans del convent fins als seus alforins, cosa a la qual afegia el dret d'*infurción*, «*por el que cada vecino de yunta entera paga una fanega de pan mediado de trigo y cebada, y el de media, la mitad*». Hom haurà observat que en els exemples anteriors es manifesta ja la gran diversitat de conceptes pels quals es contribuïa a la senyoria, respecte a la qual cosa hem d'assenyalar que gairebé sempre es tracta de pagaments en espècie, que solen complementar-se amb alguna percepció monetària. Així, el monestir de Silos rep de Mamolar 36 fanecades de pa, 26 gallines i 33 rb i 3 mr; Moncalvillo lliura 36 conills vius en reconeixement «*de señorío y vasallaje*» al monestir de Las Huelgas; Peñalba de Castro, al comte de Coruña, 38 fanecades de blat, 17,5 d'ordi, 38 de civada i 101 rb i 6 mr. Una avaluació aproximada del que suposen aquests drets de senyoria permet d'afirmar que a les viles no reials aquests arribaven a la mitjana d'un 3 % de la renda bruta agrària.

Fors perpetus

A l'apartat de les detraccions sorgeix una qüestió de la major rellevància: el de les terres preses a cens o for perpetu; qüestió que ens mena a pensar que, si en el moment en què se centra aquest estudi les senyories són exclusivament ju-

risdiccionals —sense una base territorial a la zona estudiada, excepte els monestirs—, en d'altres èpoques sí que hagueren de posseir una base territorial, com ho prova el fet que gairebé tots els pobles tenen «termes» —moltes vegades comunals— per l'usdefruit dels quals paguen censos o fors perpetus a diversos senyors, especificant sempre que aquests pagaments es realitzen «*de tiempo inmemorial*» i afegint-hi que «*con cuia carga le compró dicha Villa y está unido a su término y jurisdicción*».

El quadre 10 recull els fors perpetus pagats pels 28 ajuntaments escollits en aquest cas com a mostra; se'n desprèn que en tots s'han produït cessions de terres a canvi de les quals paguen cada any un total de 26.428 rb, quantitat que, capitalitzada al 3 %, equivaldria a un deute censual de 880.845 rb. Si extrapolem aquest resultat per als 49 ajuntaments estudiats, resultaria que el valor en renda de totes les terres que els han estat cedides a canvi del pagament d'un cens perpetu equivaldria a 1,5 milions de rals de billó, que afegits al milió dels deutes comunitaris eleven aquestes a 2,5 milions de rals de billó. Els propietaris primitius que cediren les terres a for són, com es pot veure al quadre 10, monestirs i nobles, i els primers conservaven grans propietats a la zona al moment a què es refereix aquest estudi.

Però als fors perpetus comunitaris s'hi han d'afegir els individuals, que a les viles amb monestir i a les properes podien arribar a ser el 25 % de les terres del terme. Arauzo de Miel ens serveix en aquest cas de paradigma: en aquesta vila de traguiners, 69 dels seus 185 veïns posseeixen terres tingudes a cens perpetu, per les quals abonon anualment una quantitat de fruits en espècie valorable en 5.485 rb, que corresponen a un principal de 182.815 rb (capitalització al 3 %). D'aquests censos en són titulars exclusius els dos monestirs més propers, els de Silos i Caleruega. Una estimació força exacta del que suposaven els censos perpetus comunitaris i individuals permet d'afirmar que el seu pagament anual significava aproximadament el 6,5 % de la renda agrària bruta, però era major als pobles de la ribera i menor als d'agricultura de muntanya.

Contribució a les despeses comunitàries

Com a darrer aspecte considerarem les despeses realitzades pels ajuntaments, que suposaven una detracció més pel fet que eren finançats exclusivament pels veïns.

També les despeses comunitàries resulten ser molt diferents en uns llocs respecte a d'altres, en funció principalment de si disposen o no de certs serveis propis, com ara els de metge, apotecari, cirurgià, mestre, llevadora, guardes del camp i dels ramats, etc. (Els especialistes sanitaris només apareixen als llocs més importants i estenen la prestació dels seus serveis a una àrea de llocs propers mitjançant l'establiment d'iguales, bé amb els pobles, bé amb els veïns, pagadores generalment en espècie). Així, resulta que Gumiel, amb un alt nivell d'equipaments socials (disposava de tots els professionals abans esmentats i a més d'una càtedra de gramàtica), té unes despeses comunitàries de 19.100 rb (cosa que suposa 58 rb per veí i any i un 9,5 % de la renda agrària bruta); Quintanar, amb una despesa d'una mica més de 8.000 rb, dona una mitjana per veí de 45 rb, ço que suposa un 17,8 % de la renda agrària. Per als altres

QUADRE 10. Fors perpetus pagats pels pobles per l'usdefruit de termes propis o comunals

<i>ajuntament</i>		<i>jurisdicció</i>	<i>pagament rb</i>	<i>beneficiari</i>
Arauzo de Miel	(1)	reial	178	monestir de Silos
	(2)		126	convent d'Aranda
Arauzo de Salce	(1)	reial	315	monestir de La Vid
	(2)		525	convent de Caleruega
Arauzo de Torre	(1)	reial	1.050	convent d'Aranda
Brazacorta	(1)	comte de Coruña	1.898	monestir de La Vid
Caleruega	(1)	convent de Caleruega	1.420	convent de Caleruega
Carazo	(1)	duc de Frías	52	monestir de Silos
Castrillo	(1)	reial	299	comte de Monterrey
	(2)		138	duc de Frías
	(3)		64	monestir d'Arlanza
Castrovido	(1)	duc de Frías	126	duc de Frías
Contreras	(1)	duc de Frías	161	monestir d'Arlanza
Coruña	(1)	duc de Frías	2.027	comte de Coruña
Espinosa	(1)	reial	486	capítol de Covarrubias
	(2)		75	monestir de Silos
Fresnillo	(1)	comte de Miranda	1.850	monestir de La Vid
	(2)		425	monestir de La Vid
	(3)		220	monestir de La Vid
Hinojar del Rey	(1)	reial	876	comte de Coruña
	(2)		504	monestir de Silos
Hontoria de Vald. Huerta de Rey	(1)	comte de Miranda	1.850	monestir de La Vid
	(1)		42	monestir de Silos
	(2)		2.730	monestir de Silos
	(3)		610	monestir de Silos
La Gallega	(1)	reial	242	monestir de Silos
Moncalvillo	(1)	Huelgas	52	monestir d'Arlanza
Neila	(1)	reial	1.456	duc de Frías
Peñaranda de D.	(1)		765	monestir de San Pedro de Gumiel de Hizán
	(2)		657	monestir de San Jerónimo de Espeja
	(3)		200	monestir de La Vid
Pinilla de los B.	(1)	reial	501	monestir de Silos
Quintanarraya	(1)	reial	1.075	comte de Coruña
	(2)		492	monestir d'Arlanza
	(3)		105	monestir de Silos
	(4)		284	convent de Berlanga
Rabanera	(1)	reial	486	monestir de Silos
Salas de los I.	(1)	reial	920	duc de Frías
Sto. D. de Silos	(1)	reial	338	duc de Frías
Tubilla del Lago	(1)		284	comtessa de Fuenrrubia
	(2)		420	monestir de San Pedro de Gumiel de Hizán
Valdeande	(1)	reial	350	convent de Caleruega
	(2)		693	monestir d'Arlanza
	(3)		252	monestir de Silos
	(4)		157	collegi d'Aranda
Vilviestre	(1)		77	duc de Frías
Villanueva de C.	(1)		150	duc de Frías
	(2)		25	monestir de Silos
total			26.428	

Font: Elaboració pròpia sobre dades del cadastre d'Ensenada.

pobles analitzats tenim les dades següents: Huerta de Rey, 6.050 rb (30 rb/veí i 8 %); Arauzo de Miel, 2.370 rb (13 rb/veí i 4,86 %); Hacinas, 1.563 rb (17 rb/veí i 3 %); Caleruega, 194 rb (3 rb/veí i 0,5 %); Gete, 134 rb (15 rb/veí i 2,4 %); Silos, 1.309 rb (11 rb/veí i 2,1 %); Villanueva de Carazo, 244 rb (6 rb/veí i 3,2 %). Els valors mitjans resultants a la mostra són 32,7 rb/veí/any i 6,1 % de la renda bruta.

Les atencions cobertes amb les despeses comunitàries són molt similars a tots els pobles, i hem de remarcar ací que l'Església és una vegada més la gran beneficiària del camp castellà. Per concretar-nos a fets reals, considerem com a exemple Hacinas, poble que, d'un total de 1.563 rb de despeses comunitàries, dedica 631 rb (40,4 %) a atencions eclesiàstiques (180 rb al sagristà; 9 rb al capellà per lletanies i 39 rb «*por conjuros, procesiones y bendición de campos*»; 38 per a redempció de captius; 53 rb per a la Casa Santa de Jerusalem; 24 rb «*para ostias*»; 199 rb per a les festes del Corpus; 89 rb per als «*sermones de tabla*»). La situació arriba a l'extrem a Gete, cas atípic un cop més, que dels seus 134 rb de despeses, les úniques no eclesiàstiques són 6 rb que paga al notari (*fiel de fechos*).

3. SÍNTESE I CONCLUSIONS

Al llarg d'aquest article hem establert els valors percentuals que sobre la renda agrària bruta suposaven les diverses detraccions, i hem arribat a la conclusió que, per a l'època i per a la comarca analitzades, els valors en què aquelles poden ser estimades són els següents: els delmes i primícies, 11,5 %; les rendes provincials, 15 %; els drets de senyoria, 1,5 % als pobles de jurisdicció reial i 3 % als de senyoria secular o eclesiàstica; per pagament de fors perpetus, individuals i comunitaris, 6,5 %; i per contribució a despeses comunes, 6,1 %, que sumen un total de 41,3 %, valor que donem com a definitiu provisionalment.

Però a aquestes detraccions se n'hi ha d'afegir una altra que, si no ho és en sentit estricte, sí que ho resulta en el pla real: ens referim a les reserves de llavor, que suposaven aproximadament el 20 % de les collites mitjanes, ja que, amb una generalització àmplia, es pot establir que el rendiment en aquesta zona no variava gaire de les 5 fanecades de gra per fanecada sembrada.

Per consegüent, sembla que es pot afirmar que els 5.497 *pecheros* castellans dels quals ens hem ocupat en aquest estudi només disposaven finalment d'un 40 % de la seva producció, del qual encara alguns pagesos havien de treure (el 41,3 % dels camperols estaven endeutats) els rèdits dels censos, que suposaven aproximadament un altre 2,5 % de la renda, ço que deixa la renda neta en només el 36,2 % de la bruta. Això ens mena a considerar que dels 3 milions de rals de billó en què s'ha calculat la renda bruta anual dels 49 ajuntaments, la neta resta reduïda a una xifra entorn d'1,1 milions de rals de billó, els quals, distribuïts entre els veïns, donen una renda neta per família de 205 rb, quantitat

25. *Alcabala del Biento* era el nom que es donava a la detracció que s'efectuava sobre les vendes dels forasters a les fires (*Vid.* NR, llibre X, títol XII, lleis XI i XVII). A Gumiel de Hizán es feien dues fires anuals, una per sant Miquel, el setembre, i l'altra per santa Llúcia, el desembre, especialitzada aquesta darrera en la compravenda de bestiar, del qual molts pagesos es veien obligats a desfer-se'n si, per les característiques de les collites anteriors, no els havia estat possible d'acumular pinso i gra suficients per alimentar el bestiar a l'hivern.

que al seu torn ens permet de calcular la renda *per capita* en 48 rb (grandària mitjana resultant de la família de la zona: 4,3 individus/veí), xifra amb la qual es podien adquirir 7 anyells l'any o 175 quilograms de blat.

A la síntesi anterior afegirem algunes conclusions:

Primera. Als 49 ajuntaments burgalesos analitzats es dona un grau desigual d'endeutament, tant comunitari com individual.

Segona. L'endeutament comunitari obeeix quasi sempre a la necessitat de fer cara a situacions deficitàries o a despeses extraordinàries. Respecte a l'individual, no disposem d'informació prou explícita, però és fàcil deduir-ne que la causa era el desajustament entre la producció obtinguda i les necessitats mínimes.

Tercera. En qualsevol cas, una bona part dels censos havien estat imposats amb anterioritat a la vida dels titulars actuals, els quals, evidentment, ben difícilment podien redimir-los, ja que el principal del deute superava de molt, generalment, el valor total de les seves rendes d'un any. S'ha de ressaltar, a més, que tots els censos són imposats amb la garantia de béns immobles, que restaven hipotecats indefinidament, de manera que només podien endeutar-se els qui en posseïen, cosa que per altra part és la situació predominant a la zona estudiada, típica de petita propietat.

Quarta. L'alt nivell d'endeutament (l'estimació que en fem és de 6 milions de rals de billó) resultava suportable pel baix interès dels censos, que era el 3 % en la majoria dels casos.

Cinquena. El nivell d'endeutament presenta una clara variabilitat espacial, al seu torn determinant de diferents modes de vida. Les zones amb un nivell d'endeutament més baix són, en primer lloc, aquelles en les quals predominen ocupacions de tipus terciari (carreters i traginers), que coincideixen en aquest cas amb les que frueixen d'una major disponibilitat de diner en efectiu; a l'extrem oposat, la zona més endeutada coincideix amb La Ribera, on hi ha una major superfície absoluta de terres conreades, una major qualitat d'aquestes i una certa activitat comercial derivada de la venda extralocal dels vins; també s'hi registra una major pressió demogràfica, que es tradueix en una menor disponibilitat *per capita* de béns econòmics productius; per últim, les zones amb un endeutament mitjà són aquelles que es basen no sobre l'agricultura, sinó sobre la ramaderia, activitat que es complementa amb activitats menestrals d'autoconsum i també comercials (fabricació de cordovans, badanes i trills, conreu de sumacs).

Sisena. La institució prestamista hegemònica és l'Església, titular del 90 % del total prestat; i, dins d'aquesta, el predomini correspon al clergat local, seguit del catedralici i del monacal, això per als censos municipals; en els de destinatari individual, els monestirs són prestamistes de molta més importància que el clergat catedralici. Tot això s'explica pel grau de veïnatge i relació amb els prestataris i per la major o menor participació que cada sector de l'Església té en els delmes, primícies, almoines, rendes de beneficis, etc.

Setena. Les causes darrereres d'un endeutament tan elevat s'han de buscar no sols en la justesa entre el volum de producció i el nivell mínim de consum de subsistència, sinó, i sobretot, en la pressió impositiva tan forta a què estava sotmès el tributari castellà, que veia com almenys el 43,8 % de tots els seus productes no anava a parar tan sols a les arques reials, sinó a l'Església i als nobles, estaments privilegiats per antonomàsia. No ens pot sorprendre, doncs, que sigui

precisament l'Església la prestamista per excel·lència, ja que rebia anualment un volum tan gran de rendes que li permetia generar excedents quantiosos, a una part dels quals donava sortida a través d'aquestes vies financeres, cosa que al seu torn incrementava les seves rendes.

Tenint en compte aquesta situació descrita, avaluada i analitzada, no considerem demagògic d'acabar aquest treball —en el qual tenim intenció de continuar aprofundint— amb una frase que, un segle més tard, l'enginyer cap de la Junta de Agricultura, Comercio e Industria de Burgos inclogué en la seva memòria relativa a l'estat de l'agricultura burgalesa: «*Agricultores pobres, pobre agricultura.*»²⁶

26. M. PRIETO RAMOS, *Memoria sobre el estado de la Agricultura, Artes e Industrias Agrícolas y mejoras que pueden introducirse*, manuscrit datat a Burgos el 18 de setembre de 1875 (Archivo del Ministerio de Agricultura, lligall 252, p. 81).